

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENDHEDEN

DE TOEKOMST IS ER ZOO

*RANDVOORWAARDEN VOOR EEN TOEKOMSTBESTENDIGE EN DIERWAARDIGE
DIERENTUIN*

Inhoudsopgave

Procedure	4
Begrippen en afkortingen	6
Samenvatting	8
1. Inleiding	16
1.1. Aanleiding voor de zienswijze	16
1.2. Werkwijze	17
2. Situatieschets	18
2.1. Dierentuinen in Nederland; een bonte verzameling	18
2.2. Koepelorganisaties	20
2.3. Wet- en regelgeving	21
2.3.1. <i>Eisen aan de dierentuin vanuit de Europese dierentuinrichtlijn</i>	21
2.3.2. <i>Wettelijke dierenwelzijnseisen aan de dierentuin</i>	23
2.3.3. <i>Vergunningverlening, controle, handhaving en rolverdeling</i>	25
3. Dierentuinen door de ogen van de maatschappij	28
3.1. Methode	28
3.2. Resultaten en discussie	29
3.2.1. <i>Houding</i>	29
3.2.2. <i>Dierentuinbezoekers</i>	32
3.2.3. <i>Publieke opinie dierenwelzijn in dierentuinen</i>	33
3.2.4. <i>Doelstellingen van dierentuinen</i>	34
<i>Ontwikkelen naar de toekomst</i>	36
3.3. Sectorbijeenkomst	37
4. Hoe dragen dierentuinen bij aan hun doelen?	38
4.1. Instandhouding van soorten	38
4.2. Wetenschappelijk onderzoek	40
4.3. Opvang van wilde dieren	41
4.4. (Natuur) Educatie	42
4.5. Het maken van impact	43
5. Het dierwaardig houden van dieren in dierentuinen	45
5.1. Principe 1; intrinsieke waarde en integriteit	46
5.1.1. <i>Erkenning van de intrinsieke waarde</i>	46
5.1.2. <i>Respect voor de integriteit van het dier</i>	46
5.2. Positief dierenwelzijn	48
5.2.1. <i>Principe 2. Goede voeding</i>	49

5.2.2.	<i>Principe 3. Goede omgeving</i>	49
5.2.3.	<i>Principe 4. Goede gezondheid</i>	50
5.2.4.	<i>Principe 5. Natuurlijk gedrag</i>	50
5.2.5.	<i>Principe 6. Positieve emotionele toestand</i>	52
5.3.	Langs de lat van dierwaardigheid	52
5.4.	Welzijnsindicatoren	53
5.5.	Veterinaire zorg	55
5.5.1.	<i>Veterinaire expertise</i>	56
5.6.	Dierenwelzijn heeft geen 9-tot-5-mentaliteit	57
5.7.	Alle dieren in de dierentuin?	58
6.	Doelen en de belangen van dieren; aandachtspunten en dilemma's	60
6.1.	Presentaties met levende dieren	60
6.2.	Het behouden van genetische diversiteit	61
6.3.	Doden van gezonde dieren	62
6.3.1.	<i>Fokken en geboorteplanning</i>	63
6.3.2.	<i>Omgaan met boventalligheid</i>	65
7.	Knelpunten en aangrijpingspunten in het wettelijk kader	67
7.1.	Vergunningen voor onbepaalde tijd	67
7.2.	Dieren achter de schermen	68
7.3.	De mogelijkheid om vergunningen tussentijds te wijzigen	69
8.	Conclusie, randvoorwaarden en mogelijke instrumenten	70
8.1.	Conclusies RDA verkenning	70
8.2.	Vier randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst	71
8.3.	Wat kan helpen om dierentuinen aan deze randvoorwaarden te laten voldoen?	73
8.3.1.	<i>Opties voor de overheid</i>	73
8.3.2.	<i>Opties voor de sector</i>	75
	Geraadpleegde bronnen	77
	Bijlage 1. Positief welzijn aan de hand van het 5 domeinen model	80
	Bijlage 2. Gesprekken externen	85
	Samenstelling van de Raad	86

Procedure

Deze zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is opgesteld door een forum bestaande uit de raadsleden drs. D. (David) van Gennep (voorzitter), drs. F.E. (Frank) Rietkerk, drs. F.A.L.M. (Frank) Verstappen, dr. B. (Bernice) Bovenkerk, mr. dr. J. (Janneke) Vink en prof. dr. ir. T.B. (Bas) Rodenburg. Ir. M.S.P. (Marc) Damen is toegevoegd als externe deskundige. Ook heeft vanuit Jong RDA D. (Dennis) Vink MSc zitting genomen in het forum en is J. (Jeroen) Kappelhof MSc betrokken geweest bij een werkgroep. Het forum is samengesteld op dusdanige wijze dat verschillende perspectieven op dierentuinen en zowel kennis vanuit de dierentuinsector als vanuit verscheidene wetenschapsgebieden (ethiek, recht en ethologie) vertegenwoordigd waren. De leden zijn in hun werk ondersteund door commissiesecretaris A.E. (Anne) van den Ende MSc MA van het stafbureau van de Raad. De concept-zienswijze is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad en aan Jong RDA. Deze zienswijze is daarmee een product van de gehele RDA.

Ten behoeve van de zienswijze is er met een aantal externe personen en organisaties gesproken (zie bijlage 2). Daarnaast heeft de RDA opdracht gegeven aan Kantar Public om een publieksenquête uit te voeren (Kantar, 2023). Die is begin 2023 uitgezet onder een representatieve groep Nederlanders. De resultaten zijn met de dierentuinsector besproken op een fysieke bijeenkomst op 22 oktober 2023 in Baarn. Alle dierentuinvergunninghouders waren hiervoor uitgenodigd. Het verslag van deze dag is terug te vinden op de website van de RDA (RDA, 2023). Opgehaalde informatie en ideeën uit de sectorbijeenkomst en de interviews zijn meegenomen in de totstandkoming van voorliggende zienswijze.

Startvragen

Voor het RDA-traject werd in het in juni 2023 gepubliceerde startdocument de volgende hoofdvraag opgesteld: *Aan welke randvoorwaarden moet de dierentuin van de toekomst voldoen?* De RDA beoogde voor de beantwoording van die vraag aandacht te geven aan de volgende deelvragen:

1. Welke trend is er waarneembaar in de maatschappelijke houding ten aanzien van dierentuinen? Wat wordt er van dierentuinen als institutie verwacht?
2. Welke functie vervullen dierentuinen op educatief, sociaal en ecologisch vlak?
3. Welke welzijnsproblemen zijn er in dierentuinen? Is er sprake van inbreuk op de integriteit van dieren?
4. Hoe verhoudt de aantasting van het welzijn en de integriteit van dierentuindieren zich tot de doelstellingen van dierentuinen op het gebied van educatie en de instandhouding van soorten?

5. Als we uitgaan van de principes van dierwaardigheid, waar liggen dan de uitdagingen van dierentuinen? Wat is er vanuit het perspectief van het dier aan te doen om dierentuinen beter te maken?

6. Wat zijn dan passende ontwikkelrichtingen voor toekomstbestendige, dierwaardige dierentuinen? Wat is daarvoor nodig?

Aan de startvragen zijn geen aparte hoofdstukken gewijd. Ze hebben als leidraad gediend voor het werkproces van het RDA-traject.

Doel en scope van deze zienswijze

De Raad heeft in zijn traject beoogd de randvoorwaarden te verkennen voor een toekomstbestendige, dierwaardige dierentuin, die rekening houdt met maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen. Hierbij zijn de opgaves voor dierentuinen belicht en ontwikkelrichtingen voor een dierwaardige en toekomstbestendige dierentuin gepresenteerd. De focus van deze zienswijze ligt dus op schurende kwesties en de mogelijke stappen vooruit voor dierentuinen in Nederland. Daarmee ligt de focus minder op de positieve zaken die ook benoemd kunnen worden over dierentuinen. Dat betekent niet dat die zaken er niet zijn.

Relatie met eerdere RDA-zienswijzen

De RDA bracht niet eerder een zienswijze over dierentuinen uit. De RDA agendeerde het onderwerp in *Staat van het Dier* (RDA, 2019) naar aanleiding van de daarvoor uitgevoerde publieksenquête en de tegen het licht gehouden schurende kwesties in dat rapport. Ook in de tweede publicatie *Staat van het Dier* (RDA, 2024) is er een hoofdstuk gewijd aan dierentuindieren.

In 2021 verscheen de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* (RDA, 2021). In deze zienswijze worden zes leidende principes beschreven die nodig zijn voor een dierwaardige veehouderij waarin een dier een positieve staat van welzijn ervaart: 1) erkenning van intrinsieke waarde en respect voor de integriteit van het dier; 2) goede voeding; 3) goede omgeving; 4) goede gezondheid; 5) natuurlijk gedrag; en, 6) positieve emotionele toestand. In de zienswijze wordt gesteld dat de principes in beginsel ook toepasbaar zijn op andere systemen waarin dieren gehouden worden. De Raad doet dat in voorliggende zienswijze voor het houden van dieren in dierentuinen. Eerder zijn de principes toegepast voor dieren ingezet bij sporten, spellen, tradities, feesten en evenementen.

Begrippen en afkortingen

Begrippen

Aanpassingsvermogen

Aanpassingsvermogen is het vermogen van dieren of populaties om adequaat (fysiek of gedragsmatig) te reageren op veranderingen in de omgeving (met minimaal verlies van dierenwelzijn inclusief diergezondheid).

Actorschap (agency)

De mogelijkheid van een subject (hier: dier) om de wereld te beïnvloeden op een manier die haar wensen en wil tot uitdrukking brengt.

Dierentuin

Een permanente inrichting waar levende wilde dieren worden gehouden om gedurende ten minste zeven dagen per jaar te worden tentoongesteld aan het publiek.

Dierenwelzijn

Dierenwelzijn is de kwaliteit van leven zoals deze door het dier zelf wordt ervaren. Een dier ervaart een positieve staat van welzijn als het de vrijheid heeft om normale, soorteigen gedragspatronen uit te voeren en het in staat is om adequaat te reageren op de uitdagingen die de heersende omstandigheden bieden.

Integriteit

De integriteit van het dier omvat de soortspecifieke heelheid en compleetheid van een dier en zijn vermogen om naar zijn aard onafhankelijk te functioneren in een bij de soort passende omgeving.

Intrinsieke waarde

De intrinsieke waarde van een dier verwijst naar een eigenwaarde die losstaat van het nut dat een dier voor de mens kan hebben.

Natuurlijk gedrag

Natuurlijk gedrag is dat gedrag dat exemplaren van de soort onder (semi-) natuurlijke omstandigheden uitvoeren, omdat dit hun biologisch functioneren bevordert.

Afkortingen

- **Bhd:** Besluit houders van dieren
- **EARS:** European Alliance of Rescue centres and Sanctuaries
- **EAZA:** European Association of Zoos and Aquaria
- **ECZM:** European College of Zoological Medicine
- **EEP:** EAZA ex-situ programme
- **EUAC:** European Union of Aquarium Curators
- **IABES:** International Association of Butterfly Exhibitors and Suppliers
- **NVD:** Nederlandse Vereniging van Dierentuinen
- **NVWA:** Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit
- **RDA:** Raad voor Dierenaangelegenheden
- **RVO:** Rijksdienst voor Ondernemend Nederland
- **WAZA:** World Association of Zoos and Aquariums
- **Wd:** Wet dieren

Samenvatting

Achtergrond en doel

Nederlandse dierentuinen trekken jaarlijks miljoenen bezoekers. Maar er leeft ook kritiek in de samenleving; soms op bepaalde aspecten of activiteiten van een specifieke dierentuin, soms op het instituut zelf. In welke richting moet de dierentuin van nu zich ontwikkelen? De Raad voor Dierenangelegenheden (RDA) verkent in deze zienswijze de randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst, rekening houdend met maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen.

De verkenning bestaat uit een aantal stappen. De eerste is een situatieschets van de sector. Vervolgens komt de maatschappelijke houding ten aanzien van dierentuinen aan bod aan de hand van de resultaten van een publieksenquête. In de derde stap is er gekeken naar de in de wet vastgelegde doelen van dierentuinen en de wijze waarop hieraan invulling wordt gegeven. Vervolgens wordt er aandacht gegeven aan de positie van het dier in dierentuin door middel van de zes principes voor dierwaardige houderij. De vijfde stap is een bespreking van aandachtspunten en dilemma's, in relatie tot het dierwaardig houden van dieren en de doelen van dierentuinen. Vervolgens worden de knelpunten die het gevolg zijn van het wettelijke kader belicht. Op basis van de conclusies uit de verkenning komt de RDA tot vier randvoorwaarden voor een dierwaardige en toekomstbestendige dierentuin. Daarbij worden suggesties gedaan voor instrumenten en opties die de ontwikkeling binnen deze randvoorwaarden te ondersteunen.

Situatieschets

Het wettelijk kader voor dierentuinen bestaat uit een Europese dierentuinrichtlijn (Richtlijn 1999/22/EG) met een nationale implementatie in het Besluit houders van dieren (Bhd). De Europese richtlijn heeft als doelstelling de bescherming van wilde dieren en de instandhouding van de biodiversiteit. De richtlijn doet dit door de rol die dierentuinen vervullen bij het behoud van de biologische biodiversiteit te versterken. Daartoe dienen de lidstaten de dierentuinen te verplichten om over een dierentuinvergunning te beschikken en vervolgens de dierentuinen regelmatig te inspecteren op naleving van de voorwaarden waaronder de vergunning is afgegeven.

Nederland heeft 59 instellingen met een dierentuinvergunning, variërend van grote en kleinere tuinen met een gevarieerde collectie tot gespecialiseerde parken, aquaria en ook dierenopvangcentra. Dierentuinen in Nederland zijn erg divers qua omvang, collectie en doelen die ze nastreven.

Dertien grote dierentuinen zijn verenigd in de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen (NVD). Lidmaatschap biedt voordelen op het gebied van kennisuitwisseling, kwaliteitsbeheer en het uitwisselen van dieren. Een aantal kleinere partijen is aangesloten bij de vereniging Dier en Park, waarbinnen ook kennisuitwisseling en belangenbehartiging plaatsvindt. Ongeveer de helft van de vergunde dierentuinen in Nederland is niet aangesloten bij een koepelorganisatie.

Deze RDA-zienswijze heeft betrekking op alle Nederlandse dierentuinen. Vanwege de grote verscheidenheid in de sector zal niet elk onderdeel van de zienswijze op dezelfde manier van toepassing zijn op elke dierentuin.

Maatschappelijke houding

De RDA liet in 2023 een publieksenquête uitvoeren, waaraan ruim tweeduizend respondenten deelnamen. Daaruit blijkt dat dierentuinen kunnen rekenen op een groot draagvlak in de maatschappij. De meerderheid van de Nederlanders (70 procent) staat positief tegenover dierentuinen. Slechts een klein deel (7 procent) heeft een afwijzende houding.

Tweederde van de Nederlanders zegt dezelfde houding ten opzichte van dierentuinen te hebben als tien jaar geleden. 20 procent is positiever geworden. Deze verandering is voornamelijk ingegeven door het idee dat het welzijn van dierentuindieren is verbeterd en dat dierentuinen meer bijdragen aan de bescherming van diersoorten. Een groep van 14 procent is zich negatiever gaan verhouden tot dierentuinen, vooral om diergerelateerde redenen. Van deze groep geeft 68 procent aan zorgen over het welzijn van dieren in dierentuinen te hebben en 72 procent staat nu negatiever tegenover het houden van wilde dieren in het algemeen. Het onderwerp dierenwelzijn is daarmee belangrijk voor het veranderen van de houding ten aanzien van dierentuin in zowel positieve als negatieve zin. Dat het thema dierenwelzijn gewicht heeft komt ook naar voren uit de opvatting van de helft van de Nederlanders dat sommige diersoorten vanwege dierenwelzijn beter niet gehouden kunnen worden in de dierentuin. Toch is het welzijn van dieren voor bezoekers geen bepalende factor voor de keuze voor een specifieke dierentuin. Praktische overwegingen, zoals afstand en prijs, zijn het meest bepalend in die keuze.

Zes op de tien Nederlanders dat de dierentuin voort zal bestaan in een vergelijkbare vorm, 29 procent hoopt dat dierentuinen blijven, maar willen wel veranderingen. Bijna een tiende hoopt dat er in de toekomst geen dierentuinen meer zijn. Nederlanders die hopen op het voortbestaan van dierentuinen zien het beschermen en het voorkomen van uitsterven van diersoorten als belangrijkste taak voor de dierentuin van de toekomst, gevolgd door het opvangen van dieren die niet in de vrije natuur kunnen worden uitgezet. Deze taken scoren bij het publiek veel hoger dan de recreatieve rol van dierentuinen.

Het draagvlak in de maatschappij is erg waardevol voor de sector. Om de sociale '*license to operate*' te behouden moeten dierentuinen de kritische geluiden uit het publiek ter harte nemen. Hierbij is het van belang dat dierentuinen invulling (blijven) geven aan de doelen van dierentuinen én aan de maatschappelijke zorgen rondom het houden van wilde dieren en dierenwelzijn.

Doelen van de dierentuin

De doelen van dierentuinen zijn vastgelegd in de Nederlandse wetgeving. Het Besluit houders van dieren vereist dat houders van een dierentuinvergunning de instandhouding van soorten bevorderen door het uitvoeren van activiteiten op het gebied van (1) onderzoek en kennisuitwisseling; (2) fokprogramma's en herintroducties; of (3) opvang van dieren. Daarnaast moeten alle vergunninghouders in het kader van hun educatieve taak informatie verstrekken over de tentoongestelde soorten en hun natuurlijke leefgebied.

Bij de aanvraag voor een dierentuinvergunning dient een beleidsprotocol te worden ingediend waarin de beoogde activiteiten van dierentuinen moeten zijn opgenomen op het gebied van de instandhouding van soorten (via onderzoek, fokprogramma's of opvang) en educatie. Deze protocollen zijn inspanningsgericht. Het huidige wettelijk kader is niet gericht op de output van dierentuinen op de geformuleerde doelstellingen. Daardoor is zowel de invulling van dierentuinen op de doelstellingen als de impact die zij in dat kader maken, erg verschillend. Zo blijft een enorm potentieel van dierentuinen om een wezenlijke rol te spelen voor de in de wet geformuleerde doelen onbenut.

Impact

Internationaal wordt erkend dat dierentuinen een belangrijke bijdrage (kunnen) leveren aan een effectieve soortenbehoudstrategie. Denk hierbij aan het behouden van genetisch gezonde reserve populaties van (bedreigde) diersoorten, aan financiële bijdragen aan natuurbehoudsprojecten en in een beperkt aantal gevallen herintroducties van dieren in het wild. Een aantal Nederlandse dierentuinen werkt daarbij samen met internationale en lokale natuurbeschermingsorganisaties. Aan de bijdrage aan natuurbehoud zijn vanuit de overheid geen specifieke normen verbonden. De meerderheid van de soorten die momenteel in dierentuinen gehouden en gefokt worden hebben niet een bedreigde status.

Ook bieden dierentuinen unieke omstandigheden voor wetenschappelijk onderzoek naar wilde diersoorten. Het is niet duidelijk in hoeverre onderzoek in Nederlandse dierentuinen gericht is op kennis van wilde diersoorten en het behoud van soorten, in verhouding tot onderzoek dat gericht is op het (beter) houden van dieren in de dierentuin zelf. Ook worden niet alle resultaten door dierentuinen gepubliceerd.

Met meer dan 10 miljoen dierentuinbezoeken per jaar in Nederland kunnen dierentuinen ook bij uitstek een zeer waardevol educatief platform zijn. Dierentuinen hoeven op het moment hun educatieve impact niet aan te tonen of meetbaar te maken. Ook hoeven zij zich niet te richten op bewustwording rondom de bedreiging voor de tentoongestelde soort of gedragsverandering bij bezoekers. Veel dierentuinen geven uit eigen beweging wel al meer invulling aan de educatietaak dan het wettelijk vereiste bordje bij het verblijf.

Metten is weten

Het meten van de impact van dierentuinen op de doelstellingen kan uitdagend zijn of zo worden ervaren, onder andere omdat de effecten niet altijd direct waarneembaar of van meerdere factoren afhankelijk zijn. Wetenschappelijke publicaties noemen verschillende methoden. Inzicht in de impact en de voortgang is belangrijk, omdat de rol van dierentuinen in het behoud van biodiversiteit hun primaire bestaansrecht is. Het is daarom essentieel te blijven zoeken naar betere manieren om de bijdragen aan natuurbescherming en natuureducatie te kwantificeren.

Dierentuinen kunnen daarnaast een belangrijke en waardevolle rol vervullen in de opvang van wilde dieren, onder andere door de kennis, kunde en faciliteiten die dierentuinen in huis hebben. Een aantal vergunninghouders geeft invulling aan deze rol. De opgevangen dieren hebben vaak een bijzondere achtergrond en verhalen die aansprekend zijn voor het publiek. De soorten die voor opvang worden aangeboden, sluiten echter vaak niet aan op het collectieplan. Dat kan tot dilemma's leiden voor vergunninghouders die zich willen richten op het behoud van diersoorten en daarvoor aangesloten zijn bij populatiemanagementprogramma's.

Dierwaardige houderij in dierentuinen

Voor het beschouwen van de positie van het dier heeft de RDA de zes principes van dierwaardige houderij toegepast in de context van dierentuinen.

Leidende principes

In 2021 heeft de RDA in de zienswijze Dierwaardige Veehouderij zes leidende principes voor het welzijn van dieren geformuleerd. Houderijsystemen zijn dierwaardig als ze voldoen aan deze principes. Dat zijn (1) erkenning van de intrinsieke waarde en respect voor de integriteit van het dier; het voorzien in (2) goede voeding, (3) een geschikte leefomgeving en (4) een goede gezondheid; het bieden van (5) mogelijkheden om natuurlijk gedrag te vertonen; waarmee dieren in staat worden gesteld om (6) een positieve emotionele toestand te ervaren.

De RDA constateert een aantal aandachtspunten. Daarbij neemt de integriteit van dieren in diertuinen een bijzondere positie in. De integriteit van wilde dieren in diertuinen is altijd tot op zekere hoogte aangetast, omdat van origine wilde dieren afhankelijk zijn gemaakt van de mens en zij in diertuinen niet meer onafhankelijk functioneren in een bij de soort passende omgeving. Hoe ernstig deze aantasting is, is onderwerp van discussie. Andere typen integriteitsaantastingen betreffen lichamelijke ingrepen (zoals kortwieken van vleugels) of het belemmeren van essentiële natuurlijke gedragingen passend bij de soort. Sommige aantastingen van de integriteit van dieren zijn in specifieke gevallen te legitimeren, bijvoorbeeld als dit in het belang is van het welzijn van het betrokken of andere dier(en). Maar in een dierwaardig systeem zouden dergelijke aantastingen van de integriteit niet structureel noodzakelijk mogen zijn om het welzijn van dieren te kunnen waarborgen. Met andere woorden, diertuinen dienen in de eerste plaats de manier van houden aan te passen aan het dier en niet het dier aan de manier van houden.

In het kader van positief welzijn fungeren de gedragsmogelijkheden die het dier heeft (principe 5) als de schakel tussen het voldoen aan de basisbehoeften (principe 2 t/m 4) en de emotionele toestand van het dier (principe 6). Voor het kunnen uitvoeren van natuurlijk gedrag hebben dieren een gevarieerde omgeving nodig met voldoende ruimte en een passende sociale structuur, waarbinnen het zelf keuzes kan maken. Die keuzemogelijkheden zijn van belang bij het ondersteunen van het actorschap (of 'agency') van dieren. Dieren worden hierbij gefaciliteerd in het uitvoeren van vrijwillig, zelf-gegenereerd en doelgericht gedrag, wat van belang is voor het aanpassen aan de omstandigheden en een toestand te bereiken die het dier als positief ervaart.

De zes principes voor dierwaardige houderij geven een bruikbaar uitgangspunt voor diertuinen om huidige en toekomstige verblijven in de diertuin en het welzijn van de dieren te beoordelen. Per principe kan beoordeeld worden hoe de fysieke en sociale omgeving voldoet aan de behoeften van het dier. Ook kan aan de dieren zelf gemeten worden hoe zij hun eigen situatie ervaren (aan de hand van gedrag, keuzes die dieren maken, lichaamsconditie, activiteit et cetera). Deze analyse zal uitwijzen dat sommige verblijven al op (bijna) alle aspecten voldoen en dat andere op bepaalde aspecten zullen moeten worden aangepast of zelfs helemaal niet voldoen. Deze beoordeling zal dus ook belangrijk zijn voor de verander-agenda voor de diertuin(sector): welke verblijven of welk type verblijven moeten de komende jaren worden aangepast? Daarbij is het de vraag of diertuinen dierwaardige omstandigheden kunnen bieden voor alle diersoorten. Als dat structureel niet kan, moet overwogen worden om bepaalde soorten niet meer te houden, tenzij er zwaarwegende redenen zijn om dit wel te doen (nee, tenzij-principe).

Cruciale stappen voor de sector op het gebied van dierwaardigheid zijn: (i) het beoordelen van verblijven in de diertuin op de zes principes voor dierwaardigheid en (ii) het monitoren van dierenwelzijn in diertuinen volgens een gestandaardiseerde methodiek. De RDA heeft aan de zienswijze welzijnsindicatoren toegevoegd die het monitoren en beoordelen van positief welzijn ondersteunen.

Dilemma's, doelen en dierwaardigheid

Het streven naar dierwaardige houderij kan op gespannen voet staan met de doelen van dierentuinen. Dat levert dilemma's op die om zorgvuldige afwegingen vragen. Praktijken die in dit licht aandacht behoeven, zijn onder meer presentaties met levende dieren, het fokken met dieren en het doden van dieren.

De RDA ziet dat dierpresentaties discussies oproepen zowel binnen als buiten de dierentuinsector. Verscheidene Nederlandse dierentuinen hebben in de afgelopen jaren afstand genomen van bepaalde vormen van presentaties. Presentaties met levende dieren kunnen zowel een recreatieve als educatieve waarde hebben, maar niet elk type presentatie is acceptabel in het kader van dierwaardige houderij. De intrinsieke waarde, integriteit en het welzijn van het dier moeten immers leidend zijn. In een dierwaardige dierentuin vinden geen dierpresentaties plaats waarin dieren zich niet aan de situatie kunnen onttrekken, onnatuurlijke gedragingen moeten vertonen, waar dieren worden gehanteerd door bezoekers en waar gebruik wordt gemaakt van aversieve (trainings)methoden.

Een ander dilemma is het doden van gezonde dierentuindieren. Dierentuinen fokken met dieren om verscheidene redenen, waaronder het behoud van een gezonde reservepopulatie en het verbeteren van het welzijn van dieren (in de sociale groep). Jonge dieren hebben als bijkomstigheid dat zij bezoekers trekken. Soms leidt fokken tot het boventallig worden van een dier, omdat er simpelweg geen ruimte voor is. Dieren kunnen ook boventallig worden bevonden omdat ze niet bijdragen aan de genetische diversiteit van de dierentuinpopulatie of niet passen bij de sociale structuur van een groep. Wanneer deze zogenoemde surplusdieren niet elders geplaatst kunnen worden, worden ze in sommige gevallen gedood (en waar mogelijk opgevoerd aan andere dierentuindieren).

Dierentuinen zouden het ontstaan van boventalligheid zoveel mogelijk moeten voorkomen. Daarnaast vindt de RDA dat dierentuinen het publiek moeten informeren over hun collectiebeleidsplan en de afwegingen. Dat sluit aan bij de doelstelling op het gebied van (natuur)educatie. De RDA ziet dat nog weinig dierentuinen hier transparant over communiceren, mede vanwege de vrees voor maatschappelijke kritiek.

Knelpunten wettelijk kader

Ook het wettelijk kader zorgt voor enkele knelpunten. Dit stuurt niet op de output van dierentuinen op de in de wet geformuleerde doelen, maar op de beoogde inspanningen van dierentuinen hierop. De RDA ziet ook dat sommige open normen in het wettelijk kader, bijvoorbeeld ten aanzien van het veterinaire protocol, leiden tot ongewenste welzijnsrisico's.

Daarnaast ziet de RDA een verhoogd welzijnsrisico voor dierentuindieren die 'achter de schermen' (niet zichtbaar voor het publiek) worden gehouden. Deze verblijven zijn vaak niet toegespitst op de soortspecifieke behoefte van de dieren omdat ze voor algemeen gebruik bedoeld zijn en worden ook niet beoordeeld bij de vergunningverlening. De adviserende en beoordelende instantie neemt alleen verblijven mee waarin dieren ook daadwerkelijk tentoongesteld worden. De toezichthoudende instantie op dierenwelzijn, de NVWA, werkt bovendien hoofdzakelijk meldingsgericht. Maar meldingen zijn minder waarschijnlijk in situaties waar dieren afgeschermd zijn van het publiek.

Een ander belangrijk punt is dat vergunningen worden afgegeven voor onbepaalde tijd. Dat betekent dat dierentuinen die niet veranderen hun vergunning behouden. Alleen wijzigingen aan de dierentuin worden, nadat zij dit gemeld hebben, opnieuw beoordeeld. Weliswaar zijn er voor de overheid beperkte mogelijkheden voor het wijzigen van voorschriften en beperkingen van een vergunning, maar dit is tot heden alleen in incidentele gevallen toegepast. Het gevolg is dat dierentuinen via het vergunningstelsel nauwelijks bijgestuurd worden naar nieuwe inzichten ten aanzien van dierenwelzijn en de doelen van dierentuinen. De RDA vindt dat onwenselijk. Om ervoor te zorgen dat dierentuinen zich blijven vernieuwen, zou overwogen moeten worden het vergunningstelsel aan te passen, bijvoorbeeld met een vaste periodieke herbeoordeling of door het overstappen naar een systeem met vergunningen voor bepaalde tijd.

Randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst

De RDA komt op basis van zijn bevindingen tot vier randvoorwaarden. Dierentuinen die hieraan voldoen, sluiten beter aan bij de maatschappelijke verwachtingen en wetenschappelijke inzichten over dierentuinen en het houden van dieren.

1. De dierentuin houdt dieren op dierwaardige wijze.

De intrinsieke waarde van het dier wordt erkend, de integriteit van het dier wordt gerespecteerd en het positief welzijn van de gehouden dieren wordt gewaarborgd.

2. De dierentuin heeft aantoonbare impact op het behoud van de biologische diversiteit.

Deze rol kan op verscheidene manieren worden ingevuld, onder meer met fokprogramma's en herintroductie; (financiële) ondersteuning van projecten, wetenschappelijk onderzoek en het opvangen van wilde diersoorten. De dierentuin dient met het merendeel van zijn collectie op minimaal een van deze activiteiten een aantoonbare impact te hebben op het behoud van de biodiversiteit.

3. De dierentuin heeft een aantoonbare educatieve impact op zijn bezoekers.

De dierentuin geeft aandacht aan kennis over het natuurlijke gedrag van dieren en hun natuurlijke habitat, en stuurt daarbij op bewustwording en gedragsverandering bij de bezoeker. Er moet een focus komen op output in plaats van input van dierentuinen op deze doelstelling.

4. De dierentuin maakt ethische afwegingen zorgvuldig, transparant en navolgbaar.

De dierentuin is open over de dilemma's rond het houden van dierentuindieren en maakt keuzes op integere, zorgvuldige en transparante wijze.

Instrumenten en opties voor overheid en sector

De overheid en de dierentuinsector kunnen op verschillende manieren bijdragen aan de ontwikkeling van een meer dierwaardige en toekomstbestendige dierentuin.

De overheid kan de ontwikkeling in de sector sturen door de lat voor dierentuinen hoger te leggen door concretere invulling van normen, beperkingen op te leggen aan dierpresentaties in dierentuinen en voorwaarden te stellen aan de output van dierentuinen op het gebied van soortenbehoud en educatie. Van belang is verder dat de overheid met het vergunningsstelsel kan afdwingen dat dierentuinen met de tijd mee gaan, waarvoor de RDA verschillende opties ziet. De overheid kan daarnaast (in samenwerking met de sector) de wenselijkheid en uitvoerbaarheid onderzoeken van het beperken of uitfasen van bepaalde diersoorten in dierentuinen in verband met de gedragsbehoeftes of emotionele en cognitieve intelligentie van deze dieren.

Ook ziet de RDA mogelijkheden om de handhaving te verbeteren en misstanden tegen te gaan. Hierbij denkt de Raad onder andere aan het eerder signaleren van welzijnsproblemen door periodieke controles van de NVWA. Ook kan het welzijn van dieren achter de schermen beter geborgd worden, bijvoorbeeld door het betrekken van deze verblijven in de vergunning of het instellen van een meldingsplicht (met specifieke eisen).

De overheid zou daarnaast kunnen onderzoeken hoe zorgvuldige en transparante ethische afwegingen in dierentuinen geborgd kunnen worden, bijvoorbeeld met een ethisch orgaan dat een adviserende of normerende taak heeft.

Voor de dierentuinsector ziet de RDA ook mogelijkheden om een ontwikkeling binnen de in deze zienswijze geformuleerde randvoorwaarden te ondersteunen. Dit betreft onder andere: het ontwikkelen van een breed gedragen ethische code voor dierentuinen; het stimuleren van een cultuur waarin kritische en vooruitstrevende geluiden binnen de sector geaccepteerd en gewaardeerd worden; het informeren van het publiek over afwegingen en keuzes binnen dierentuinen; en het minimaliseren van het doden van gezonde dieren door verantwoord fokbeleid toe te passen om boventallige dieren te voorkomen en dieren - indien mogelijk - elders in goede omstandigheden onder te brengen (nee, tenzij-principe).

In de zienswijze zijn meer suggesties opgenomen die de ontwikkeling naar meer dierwaardige en toekomstbestendige dierentuinen kunnen ondersteunen.

1. Inleiding

1.1. Aanleiding voor de zienswijze

Van de stedelijke centra tot de landelijke gebieden: verspreid over het hele land zijn dierentuinen te vinden, die voor veel mensen een bron van inspiratie en verwondering zijn. Jaarlijks vinden er zo'n tien miljoen bezoeken plaats aan de dertien dierentuinen verenigd in de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen (NVD). Het aantal dierentuinbezoeken ligt in totaal echter hoger. Nederland kent immers 59 vergunde dierentuininstellingen (per 1-03-2025). Naast de fysieke bezoeken wordt er ook vanaf de bank meegekeken. Zo telt het NTR-programma *Het echte leven in de dierentuin* inmiddels zeven seizoenen.

Desondanks is er ook kritiek op de dierentuin. Soms op bepaalde aspecten of activiteiten van een specifieke dierentuin, soms op het instituut zelf. Die geluiden vinden ook hun weg naar media als tv en krant. Zo wordt er aandacht geschonken aan de publieke houding en de ontwikkelingen die dierentuinen zelf inzetten (NOS, 2023). Er verschijnen columns in kranten waarin gevraagd wordt of de dierentuin nog van deze tijd is (Volkskrant, 2024). Het EO-programma *Dit is de kwestie* trapte in 2024 het derde seizoen af met de vraag: 'Zijn dierentuinen onschuldig vermaak, broodnodig of gewoon regelrechte dierenmishandeling?'.

Soms halen dierentuinen het nieuws omdat er een dier uit zijn of haar verblijf wist te ontsnappen. Het gebeurde in juni 2024 nog met een bonobo in Ouwehands Dierenpark Rhenen (NOS, 2024a) en in maart van hetzelfde jaar ontsnapten wasberen uit AquaZoo Leeuwarden (NOS, 2024b). Twee chimpansees die in 2020 uit hun verblijf in DierenPark Amersfoort ontsnapten, werden uit veiligheidsoverwegingen doodgeschoten (NOS, 2020). Bij de ontsnapping van gorilla Bokito uit Diergaarde Blijdorp in 2007 raakte een vrouw zwaargewond (Guardian, 2007).

In de Tweede Kamer zijn er in de afgelopen jaren een aantal keren kritische vragen gesteld over dierentuinen, waaronder het welzijn van specifieke dierentuindieren, bepaalde dierpresentaties en de plek van bestemming bij het overplaatsen van dieren. Eind 2024 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen over een plan van aanpak voor een einde aan het doden van gezonde dieren in dierentuinen (Kamerstuk, 2025). Ook leeft het onderwerp 'dierentuinen' in de gemeentelijke politiek. In de gemeenteraad van Amsterdam vond in september 2024 een commissiedebat plaats over de toekomst van Artis, naar aanleiding van een initiatiefvoorstel van de PvdD om van deze dierentuin een stadspark te maken.

Dierentuinen staan dus in de aandacht van politiek en media, maar of de maatschappelijke kritiek op dierentuinen toeneemt is daarmee nog niet gezegd. Dierentuinen trekken tegelijkertijd onverminderd veel bezoekers. Wel ziet de Raad dat de positie van het dier in de maatschappij in het algemeen aan het verschuiven is (RDA, 2019). Dat kan van invloed zijn op de wijze waarop er naar het houden van dieren in dierentuinen wordt gekeken. Zo kwam in de enquête van het RDA-rapport *Staat van het Dier* (2019) naar voren dat er wel draagvlak is voor dierentuinen, maar dat mensen ook voorwaarden stellen aan hoe dierentuindieren gehouden worden. Ook ziet de Raad dat er rondom het houden van wilde diersoorten in de laatste jaren al regels aangescherpt zijn, onder andere met het verbod op de inzet van wilde zoogdiersoorten in circussen en met het in juli 2024 van kracht gaan van de huis- en hobbydierenlijst (beter bekend als de positieflijst) die een beperking legt op de zoogdiersoorten die door particulieren gehouden mogen worden. Deze ontwikkelingen waren aanleiding voor de RDA om de randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst nader te verkennen.

1.2. Werkwijze

Om tot de randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst te komen heeft de RDA een aantal activiteiten ontplooid, die uitgewerkt zijn in de volgende hoofdstukken.

1. De Raad heeft in een situatieschets de Nederlandse dierentuinsector en het wettelijk kader dat op dierentuinen van toepassing is belicht.
2. De Raad heeft de maatschappelijke houding ten aanzien van dierentuinen verder uitgediept. Wat verwacht het publiek van de dierentuin?
3. De Raad heeft de invulling van de rollen van dierentuinen nader bekeken.
4. De Raad heeft het houden van dieren door dierentuinen langs de lat van dierwaardige houderij gelegd. Hierbij zijn de zes principes voor het dierwaardig houden van dieren geprojecteerd op de context van dierentuinen.
5. De Raad heeft de knelpunten in beeld gebracht die moeten worden aangepakt om tot een dierwaardige en toekomstbestendige dierentuin te komen.

De Raad sluit de zienswijze af met zijn randvoorwaarden en formuleert hierbij verscheidene opties en instrumenten die een ontwikkeling in de richting van deze randvoorwaarden kunnen ondersteunen.

2. Situatieschets

2.1. Dierentuinen in Nederland; een bonte verzameling

Het houden en tonen van exotische dieren kent een lange historie, die teruggaat naar de Oudheid. Privécollecties van deze dieren op koninklijke hoven en van rijke particulieren door de geschiedenis heen dienden vooral het uitdragen van status en macht. In de negentiende eeuw werden de eerste dierentuinen in Nederland, waaronder Artis en de Rotterdamse Diergaarde, geopend voor (een beperkt) publiek. Er zijn sindsdien niet alleen veel meer dierentuinen bijgekomen, ze hebben ook behoorlijke ontwikkelingen doorgemaakt. Er is veel meer aandacht gekomen voor het welzijn van het dier. Voor de behoeften van verschillende soorten en individuen, de sociale samenstellingen van groepen en de ontwerpen van verblijven. Daarmee wordt er veelal van de museale verzameling van individuele dieren wegbewogen in de richting van het tonen van (sociale groepen) dieren in een omgeving die zo veel mogelijk past bij het natuurlijk gedrag van de soort. Ook zijn dierentuinen zich actief bezig gaan houden met educatie, wetenschappelijk onderzoek en natuurbeschoud (Sampaio et al., 2020). Deze doelstellingen zijn al enige tijd verankerd in de Europese regelgeving, die omgezet werd in nationale wetgeving. De dierentuin van nu lijkt in veel opzichten niet meer op die van decennia geleden.

Tegelijkertijd bestaat er geen blauwdruk voor 'de dierentuin'. Dierentuinen in Nederland zijn erg divers qua omvang, de doelen die ze nastreven en de verschillen in type dieren die ze houden. In het klassieke beeld van de dierentuin worden dieren van over de hele wereld getoond. Maar ook vogelparken, apenparken, reptielenparken, gespecialiseerde aquaria, safariparken, vlindertuinen en dolfinaria zijn dierentuinen. Een aantal centra die wilde dieren voor langere tijd opvangen, valt ook onder de wettelijke dierentuindefinitie (kader 1).

Definitie dierentuin

Een 'dierentuin' is volgens de wet "een permanente inrichting waar levende wilde dieren worden gehouden om gedurende ten minste zeven dagen per jaar te worden tentoongesteld aan het publiek, met uitzondering van circussen en dierenwinkels".¹ In beginsel is iedere Nederlandse dierhouderij die aan de bovengenoemde definitie van 'dierentuin' voldoet vergunningplichtig.² In artikel 4.2 van het Besluit houders van dieren (Bhd) zijn uitzonderingsvoorwaarden opgenomen voor instellingen die ten hoogste tien wilde diersoorten houden en instellingen die wilde diersoorten voor minder dan twaalf maanden opvangen voor verzorging of verpleging.

In hoofdstuk 2.3.3. ('Vergunningverlening, controle, handhaving en rolverdeling') wordt ingegaan op de voorwaarden voor het verkrijgen van een vergunning ter exploitatie van de dierentuin.

Kader 1. Wettelijke definitie van de dierentuin.

Naast deze diversiteit in grootte en collectie zijn er ook andere verschillen. Om te beginnen de rechtsvorm. De meeste dierentuinen in Nederland zijn een besloten vennootschap (bv). Een aantal dierentuinen is een stichting zonder winstoogmerk of valt onder een naamloze vennootschap (nv).

Waar de meeste dierentuinen geheel zelfstandig zijn, zijn er ook gevallen waar meerdere dierentuinen onder één holding of eigenaar vallen. Een bekend voorbeeld is Libéma, eigenaar van Eindhoven Zoo, Safaripark Beekse Bergen, Zoo Parc Overloon en Aqua Zoo Leeuwarden. Daarnaast vallen Wonderwereld en Kabouterland onder een bv. Het Spaanse Aspro Parks, dat 68 vrijetijdslocaties in tien landen bezit, is eigenaar van Dolfinarium en Deltapark Neeltje Jans.

Er zijn grote verschillen tussen dierentuinen wat betreft oppervlakte: Safaripark Beekse Bergen is ruim 150 hectare groot, terwijl sommige vlindertuinen en aquaria slechts enkele honderden vierkante meters groot zijn. Hetzelfde geldt voor bezoekersaantallen. Er zijn in Nederland ongeveer vijf dierentuinen die jaarlijks meer dan één miljoen bezoekers trekken, maar enkele kleinere dierentuinen halen ongeveer 25.000 bezoekers per jaar. Veel dierentuinen zijn jaarrond open, maar kleinere dierentuinen en separate tropische vlindertuinen zijn vaak geopend vanaf ongeveer april tot en met oktober. Daarnaast zijn enkele vergunde dierentuinen – die dus aan de wettelijke definitie voldoen – in hoofdzaak juist niet gericht op het ontvangen van bezoekers, zoals stichting AAP.

¹ Art. 4.1 Besluit houders van dieren. Binnen deze definitie wordt onder 'wilde dieren' verstaan "dieren behorende tot diersoorten of diercategorieën waarvan de daartoe behorende dieren *van nature in het wild leven* met uitzondering van de diersoorten of diercategorieën, genoemd in bijlage II bij dit besluit, en honden en katten" [*italics niet origineel*].

² Art. 4 Richtlijn 1999/22/EG; art. 4.2 Bhd.

Er zijn ook grote verschillen wat betreft medewerkers. Bij grote dierentuinen staat vaak een algemeen directeur aan het hoofd, die de dierentuin meer bedrijfskundig leidt. Er is vaker budget voor het in dienst nemen van een eigen educator, voedingsdeskundige, wetenschappelijk medewerker, dierenarts et cetera. Bij kleine dierentuinen is de eigenaar vaak directeur, maar ook bedrijfsleider en dierverzorger en is in die zin regelmatig op een directe wijze betrokken bij het houden en verzorgen van de dieren. In kleinere dierentuinen komt het vaker voor dat medewerkers zich bezighouden met veel verschillende taken of dat sommige taken niet intern belegd zijn.

Deze RDA-zienswijze heeft betrekking op alle dierentuinen in al hun vormen en maten. Vanwege de grote diversiteit aan dierentuinen zullen sommige punten meer of minder van toepassing zijn op een specifieke dierentuin.

2.2. Koepelorganisaties

Er zijn verschillende organisaties waarbinnen de Nederlandse dierentuinen zich hebben verenigd. Van de 59 vergunde dierentuinen zijn er vier lid van de Wereld Dierentuinorganisatie (WAZA), veertien zijn er lid van de Europese Vereniging van Dierentuinen en Aquaria (EAZA), dertien zijn lid van de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen (NVD) en veertien zijn lid van de vereniging van regionale dierenparken ('Dier en Park'). Voor zover bekend zijn er vier lid van de internationale vereniging van vlindertuinen en -leveranciers (IABES), zes zijn met één of meer medewerkers lid van de Europese vereniging van aquariumcuratoren (EUAC), twee zijn lid van de Europese Vereniging van opvangcentra (EARS) en 29 zijn van geen enkele van deze organisaties lid.

Dertien grotere dierentuinen werken binnen de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen samen om hun publieke functies beter te kunnen vervullen en dierenwelzijn te verbeteren. Alle NVD-dierentuinen zijn ook aangesloten bij EAZA, een samenwerkingsverband tussen meer dan vierhonderd Europese dierentuinen. Deze samenwerkingen bieden voordelen zoals het delen van kosten van gemakkelijke kennisuitwisseling, maar ook het uitwisselen van dieren voor het fokken van de nieuwe generaties. Dierentuinen die zijn aangesloten bij EAZA moeten ook aan de richtlijnen van deze vereniging voldoen. Die zijn gericht op het borgen van een relatief hoog kwaliteitsniveau ten aanzien van dierenwelzijn en doelen van dierentuinen.

Niet elke dierentuin in Nederland kan of wil zich aan dergelijke richtlijnen committeren, maar voor sommige dierentuinen geldt ook dat het lidmaatschap van EAZA simpelweg te kostbaar is. Bij de vereniging Dier en Park wisselen enkele kleinere dierentuinen onderling kennis uit en is er sprake van belangenvertegenwoordiging.

2.3. Wet- en regelgeving

Het wettelijk kader voor dierentuinen bestaat uit een Europese dierentuinrichtlijn (Richtlijn 1999/22/EG) met een nationale implementatie in het Besluit houders van dieren (Bhd). Daarnaast gelden de algemene dierenwelzijnsregels uit het Besluit houders van dieren en de Wet dieren (Wd) ook voor dierentuinen.

2.3.1. **Eisen aan de dierentuin vanuit de Europese dierentuinrichtlijn**

Het doel van de Europese richtlijn 1999/22/EC is de *bescherming van wilde dieren en de instandhouding van de biodiversiteit*. Daartoe dienen de lidstaten de dierentuinen te verplichten om over een dierentuinvergunning te beschikken en vervolgens de dierentuinen regelmatig te inspecteren op naleving van de voorwaarden waaronder de vergunning is afgegeven. Tussen 2015 en 2018 is deze Europese richtlijn geëvalueerd en geschikt bevonden voor haar doel (bescherming van wilde dieren en de instandhouding van de biodiversiteit), hoewel ook benoemd werd dat de impact van de richtlijn afhankelijk is van een zorgvuldige implementatie en naleving op lidstaatsniveau.

Aan de hand van het vergunningstelsel dienen lidstaten erop toe te zien dat dierentuinen aan een aantal hoofdeisen voldoen (kader 2). Die omvatten zaken zoals het voorzien van dieren in hun soorteigen behoeften, het voorkomen dat dieren ontsnappen, maar ook eisen ten aanzien van educatie en conservatie al dan niet via wetenschappelijk onderzoek, informatie-uitwisseling, fokprogramma's of herintroducties.

Hoofdeisen uit de Europese dierentuinrichtlijn 1999/22/EG

Via het nationale vergunningstelsel dienen de Europese lidstaten ervoor te zorgen dat elke dierentuin aan de volgende Europese hoofdeisen voldoet:

- deelnemen aan *onderzoek* dat gunstige gevolgen heeft voor het *behoud van de diersoorten*, en/of *opleiding* in relevante vaardigheden in verband met het behoud, en/of informatie-uitwisseling in verband met het behoud van diersoorten, en/of in voorkomend geval, *fokken* van dieren in gevangenschap, *herstel* van de populatie of het *herintroduceren* van soorten in hun natuurlijke omgeving;
- bevordering van *voorlichting en bewustmaking* van het publiek in verband met het behoud van de biodiversiteit, met name door het verstrekken van informatie over de tentoongestelde soorten en hun natuurlijke habitats;
- de dieren op zodanige wijze huisvesten dat ernaar wordt *gestreefd te voldoen aan de biologische behoeften en de behoeften inzake behoud van iedere soort*, onder meer door te voorzien in een voor elke soort specifieke kwalitatieve verbetering van de kooien, alsmede de dieren uitstekend verzorgen, onder toepassing van een doordacht programma van preventieve en curatieve diergeneeskundige verzorging en voeding;

- voorkomen dat dieren ontsnappen om zo mogelijke ecologische bedreigingen voor inheemse soorten te vermijden en voorkomen dat ongedierte de diertuin binnendringt;
- bijhouden van een bijgewerkt *register over de collectie* van de diertuin, aangepast aan de geregistreerde soorten”.³

Kader 2. Hoofdeisen uit de Europese diertuinrichtlijn 1999/22/EG.

De doelstellingen waar diertuinen zich voor moeten inzetten is in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd onder Artikel 4.10 van het Bhd (kader 3). Artikel 4.12 van het Bhd verplicht daarbij de vergunninghouder om in een beleidsprotocol de activiteiten ten aanzien van de bevordering van de instandhouding van diersoorten (art. 4.10 lid 1 Bhd) en het educatief programma (art. 4.10 lid 2 Bhd) op te nemen, daaromtrent een eenduidig beleid te formuleren en dienovereenkomstig te handelen.

Artikel 4.10. Bhd Instandhouding diersoorten en educatief programma

1. De vergunninghouder bevordert de instandhouding van de diersoorten, waartoe de door hem gehouden dieren behoren, door het uitvoeren van ten minste een van de volgende activiteiten:
 - a. de deelname aan onderzoek dat gunstige gevolgen heeft voor het behoud van de diersoorten, de opleiding van het personeel in voor het onderzoek relevante vaardigheden en de uitwisseling van de verkregen informatie met andere diertuinen;
 - b. zoveel mogelijk deelnemen aan programma's met betrekking tot het fokken van dieren in gevangenschap, het herstel van de populatie of het herintroduceren van soorten in hun natuurlijke omgeving;
 - c. het opvangen van dieren uit opvangcentra en in beslag genomen dieren.
2. In de diertuin wordt, in het kader van een informatief en educatief programma met betrekking tot de tentoongestelde diersoorten, onder meer informatie verstrekt over de tentoongestelde soorten en hun natuurlijke habitat.

Kader 3. Implementatie van de doelstellingen van diertuinen vanuit de Europese diertuinrichtlijn 1999/22/EG in het Bhd.

³ Art. 3 jo. 4 Richtlijn 1999/22/EG [italics niet origineel].

2.3.2. Wettelijke dierenwelzijnseisen aan de dierentuin

Voor het houden, verzorgen en huisvesten van de dieren in een dierentuin gelden verschillende regels. Het gaat hier om de algemene dierenwelzijnsregels uit de Wet dieren en de voor alle houders van dieren geldende regels rondom het houden, verzorgen en huisvesten van dieren uit het Besluit houders van dieren (artikelen 1.6, 1.7 en 1.8 Bhd, zie kader 4).

Algemene regels rondom het houden, verzorgen en huisvesten van dieren uit het Besluit houders van dieren

Artikel 1.6. Houden van dieren

1. De bewegingsvrijheid van een dier wordt niet op zodanige wijze beperkt dat het dier daardoor onnodig lijden of letsel wordt toegebracht.
2. Een dier wordt voldoende ruimte gelaten voor zijn fysiologische en ethologische behoeften.
3. Een dier wordt, indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen slechte weersomstandigheden, gezondheidsrisico's en zo nodig roofdieren.
4. De houder van een dier dat in een gebouw of kooi wordt gehouden, draagt er zorg voor dat het dier daaruit niet kan ontsnappen.

Artikel 1.7. Verzorgen van dieren

Degene die een dier houdt, draagt er zorg voor dat een dier:

- a. wordt verzorgd door een persoon die beschikt over de voor die verzorging nodige kennis en vaardigheden;
- b. slechts onder de hoede wordt gesteld van een persoon die kennelijk tot de verzorging in staat is;
- c. dat ziek of gewond lijkt onmiddellijk op passende wijze wordt verzorgd;
- d. een toereikende behuizing heeft onder voldoende hygiënische omstandigheden;
- e. een voor dat dier toereikende hoeveelheid gezond en voor de soort en de leeftijd geschikt voer krijgt toegediend op een wijze die past bij het ontwikkelingsstadium van het dier;
- f. toegang heeft tot een toereikende hoeveelheid water van passende kwaliteit of op een andere wijze aan zijn behoefte aan water kan voldoen;
- g. voldoende verse lucht of zuurstof krijgt.

Artikel 1.8. Behuizing

1. Een ruimte waarin een dier wordt gehouden, wordt voldoende verlicht en verduisterd om aan de ethologische en fysiologische behoeften van het dier te voldoen.
2. Behuizingen, waaronder begrepen de vloer, waarin een dier verblijft en inrichtingen voor de beschutting voor een dier zijn op zodanige wijze ontworpen, gebouwd en onderhouden dat bij de dieren geen letsel of pijn wordt veroorzaakt en bevatten geen scherpe randen of uitsteeksels waaraan het dier zich kan verwonden.
3. In de ruimte waarin een dier wordt gehouden, worden geen materialen en, in voorkomend geval, bodemdekking gebruikt die ongeschikt of schadelijk zijn voor het dier.

4. De materialen, bedoeld in het derde lid, kunnen eenvoudig worden gereinigd en ontsmet.

Kader 4. Artikel 1.6, 1.7, 1.8 Bhd.

Daarnaast gelden specifiek voor het houden van dieren in een dierentuin aanvullende eisen rondom dierenwelzijn, die omschreven zijn in de artikelen 4.4, 4.7 en 4.8 Bhd (zie kader 5).

Aanvullingen rondom het houden, verzorgen en huisvesten van dieren in dierentuinen uit het Besluit houders van dieren

Artikel 4.4 Toetsing

[...]

2. Een vergunning wordt verstrekt indien aan de navolgende eisen wordt voldaan:
 - a. bij de inrichting van de dierenverblijven rekening is gehouden met:
 - 1° het soorteigen bewegingsgedrag, door het verblijf te voorzien van zoveel mogelijk elementen lijkend op de natuurlijke leefomgeving;
 - 2° het klimaat waarin het dier van nature leeft en het soorteigen bioritme, door het verblijf te voorzien van adequate beschutting en bescherming tegen voor de desbetreffende diersoort extreme weersomstandigheden en een adequate klimaatbeheersing en verlichting;
 - 3° het soorteigen sociale gedrag, door het verblijf te voorzien bij solitaire huisvesting van een voor de diersoort geschikte rust- en schuilplaats en bij groepshuisvesting van een rust- en schuilplaats die een dier de mogelijkheid biedt zich af te zonderen van de andere dieren;
 - 4° het soorteigen paringsgedrag, door de dieren op adequate wijze van elkaar te scheiden of door in het verblijf waarin de dieren gedurende de paringstijd worden gehouden voorzieningen aan te brengen waardoor het soorteigen paringsgedrag mogelijk wordt gemaakt;
 - 5° het soorteigen uitscheidingsgedrag, door het verblijf indien nodig te voorzien van een voor de diersoort geschikte mestplaats;
 - 6° de ruimte die nodig is om het aantal dieren te houden dat blijkens de aanvraag in het verblijf zal worden gehouden;

[...]

Artikel 4.7. Houden

1. De vergunninghouder houdt de dieren op zodanige wijze dat:
 - a. het soorteigen gedrag van de dieren wordt gerespecteerd en zoveel mogelijk in stand wordt gehouden;
 - b. de sociale levenswijze van de dieren in het wild zo veel mogelijk tot uitdrukking komt, rekening houdend met de mogelijkheden van het individuele dier;
 - c. rekening wordt gehouden met de behoeften van het individuele dier;
 - d. zieke of gewonde dieren indien nodig worden afgezonderd in een passend onderkomen;

- e. het in een dierenverblijf verblijvende aantal dieren, bedoeld in artikel 4.3, tweede lid, onderdeel d, niet wordt overschreden.
- 2. Van de voorschriften, bedoeld in artikel 1.6, eerste lid, en in het eerste lid van dit artikel, onderdelen a, b en e, kan tijdelijk worden afgeweken indien er opvang wordt geboden aan een dier of diergroep waarvoor voldoende deskundigheid aanwezig is, maar waardoor de capaciteit van de dierentuin wordt overschreden en mits de opvang niet elders op betere wijze kan plaatsvinden.

Artikel 4.8. Verzorgen

1. De vergunninghouder verzorgt de dieren op zodanige wijze dat:
 - a. het toedienen van het voer is afgestemd op de fysiologische behoeften van de diersoort en de natuurlijke wijze van voedselvergaring stimuleert;
 - b. de verzorging is afgestemd op de behoeften van het dier;
 - c. de conditie en de gezondheid van het dier dagelijks worden gecontroleerd;
 - d. in voorkomend geval op passende wijze wordt gezorgd voor gewonde en zieke dieren, indien nodig door een dierenarts.
2. Een dier wordt verzorgd door een voldoende aantal vakbekwame personen.
3. De dierenverblijven worden zo vaak als nodig grondig gereinigd en ontsmet.
4. Zwemwater, stro of ander bodembedekkend materiaal wordt naar behoefte van de diersoort vervangen.

Kader 5. Artikel 4.4 lid 2 onder a, 4.7 en 4.8 Bhd.

2.3.3. Vergunningverlening, controle, handhaving en rolverdeling

De Richtlijn 1999/22/EG vereist dat de Europese lidstaten dierentuinen vergunnen en inspecteren. In Nederland zijn die taken belegd bij RVO (vergunningverlening, handhaving), de Visitatiecommissie Dierentuinen (advisering vergunningverlening) en de NVWA (toezicht).

Zoals reeds beschreven is iedere Nederlandse dierentuin in beginsel vergunningplichtig (uitzonderingen daargelaten). Een vergunningaanvraag kan worden ingediend bij RVO en dient aan een aantal eisen te voldoen. De aanvraag dient onder meer informatie te bevatten over het aantal en de te houden soorten wilde dieren, de kwalificaties van het personeel en de afmetingen en inrichtingen van de dierenverblijven. Ook dient er een beleidsprotocol opgesteld en aangehecht te zijn. De vier onderdelen die in het beleidsprotocol opgenomen moeten worden zijn: (1) een noodplan voor de veiligheid van mens en dier, (2) het beleid met betrekking tot de voeding en de preventieve en curatieve diergeneeskundige verzorging, opgesteld onder begeleiding van een dierenarts, (3) het doel van de activiteiten ter bevordering van de instandhouding van diersoorten en van het informatief en educatief programma en (4) een eenduidig beleid met betrekking tot de instandhouding van diersoorten en het educatief programma.

Voordat er over de vergunningaanvraag beslist wordt, wordt de dierentuin geïnspecteerd. De vergunning wordt verstrekt als de dierentuin aan de volgende eisen voldoet:

Besluit houders van dieren: vergunningverlening

Artikel 4.4. Toetsing

[...]

- a. bij de inrichting van de dierenverblijven rekening is gehouden met:
 1. het soorteigen bewegingsgedrag, door het verblijf te voorzien van zoveel mogelijk elementen lijkend op de natuurlijke leefomgeving;
 2. het klimaat waarin het dier van nature leeft en het soorteigen bioritme, door het verblijf te voorzien van adequate beschutting en bescherming tegen voor de desbetreffende diersoort extreme weersomstandigheden en een adequate klimaatbeheersing en verlichting;
 3. het soorteigen sociale gedrag, door het verblijf te voorzien bij solitaire huisvesting van een voor de diersoort geschikte rust- en schuilplaats en bij groepshuisvesting van een rust- en schuilplaats die een dier de mogelijkheid biedt zich af te zonderen van de andere dieren;
 4. het soorteigen paringsgedrag, door de dieren op adequate wijze van elkaar te scheiden of door in het verblijf waarin de dieren gedurende de paringstijd worden gehouden voorzieningen aan te brengen waardoor het soorteigen paringsgedrag mogelijk wordt gemaakt;
 5. het soorteigen uitscheidingsgedrag, door het verblijf indien nodig te voorzien van een voor de diersoort geschikte mestplaats;
 6. de ruimte die nodig is om het aantal dieren te houden dat blijkt de aanvraag in het verblijf zal worden gehouden;
- b. de dierenverblijven zijn voorzien van een adequate afscheiding die het uitbreken van de dieren voorkomt en die een veilige barrière tussen de dieren en het publiek vormt;
- c. het beleidsprotocol, bedoeld in artikel 4.12, voldoet aan de in dat artikel gestelde eisen;
- d. er is voorzien in een adequate quarantainevoorziening en een behandelruimte;
- e. er kan worden voldaan aan de artikelen 1.6, 1.7, 1.8, 4.7 en 4.8.

Kader 6. Artikel 4.4 Bhd.

Gelet op het onder **sub e** bepaalde, vormen de eerder vermelde dierenwelzijnseisen een integraal onderdeel van de vergunningstoets.

Bij een positieve beoordeling wordt een vergunning voor onbepaalde tijd verleend voor de bestaande collectie en faciliteiten, zoals dierenverblijven, voedselkeuken, educatieve voorzieningen en natuurbehoudsinspanningen. Alle wijzigingen van een dierentuin (ook beperkte) dienen te worden doorgegeven aan de autoriteiten. Substantiële wijzigingen in de collectie en dierenverblijven worden na melding hiervan opnieuw ter plaatse beoordeeld en bij goedkeuring door RVO toegevoegd aan de vergunning.

De NVWA voert inspecties uit op verzoek van RVO of in navolging van meldingen. Bij een inspectie wordt er gekeken of de situatie in de praktijk overeenkomt met de opgegeven zaken bij vergunningverlening en of de voorwaarden voor de vergunning worden nageleefd. Als er sprake is van een overtreding kan RVO door het opleggen van een last onder bestuursdwang of een last onder dwangsom de dierentuin dwingen om

de overtreding te beëindigen. Ook kan RVO een bestuurlijke boete opleggen. Als deze handhavingsmiddelen niet tot naleving van de voorschriften leiden, kan het (gedeeltelijk) sluiten van een dierentuin in beeld komen. De minister heeft op basis van artikel 4.13 van het Bhd de bevoegdheid om een dierentuin gedeeltelijk of geheel te sluiten voor het publiek als er sprake is van een overtreding van artikel 1.6 [houden van dieren], 1.7 [verzorgen van dieren], 1.8 [behuizing] of van een van de voorschriften die bij of krachtens paragraaf 4.1 [houden van dieren in dierentuinen] van het Besluit houders van dieren is gesteld én de exploitant niet tijdig of adequaat acteert op eerder gestelde verplichtingen met betrekking tot het aanpassen van specifieke voorzieningen. Tot op heden is het echter niet voorgekomen dat een dierentuinv vergunning gedeeltelijk of geheel is ingetrokken door de minister.

3. Dierentuinen door de ogen van de maatschappij

De RDA heeft in zijn brede publieksenquête voor *Staat van het Dier* (uitgevoerd in 2018 en 2022) al eerder enkele stellingen over dierentuinen opgenomen (zie figuur 1). Daaruit bleek dat er steun is voor de Nederlandse dierentuin, maar dat het publiek ook voorwaarden stelt aan hoe de dieren gehouden worden. Deze resultaten gaven een eerste indruk van de publieke opinie, maar die indruk was door het beperkt aantal stellingen nog oppervlakkig.

Stellingen Staat van het Dier

(helemaal) eens			(helemaal) oneens	
2022	65%	Als wij dierentuindieren niet de mogelijkheden kunnen geven om hun natuurlijk gedrag uit te voeren, dan is die soort niet geschikt om in dierentuinen te worden gehouden.	10%	2022
2018	62%		9%	2018
2022	12%	Ik verwacht bij een bezoek aan de dierentuin alle dieren te kunnen zien, ook dieren die zich liever verstoppen.	65%	2022
2018	11%		64%	2018
2022	21%	Dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden; wilde dieren horen niet achter tralies.	49%	2022
2018	16%		51%	2018

Figuur 1. Resultaten Staat van het Dier enquête met betrekking op dierentuindieren.

De Raad achtte het van toegevoegde waarde om hier meer inzicht in te krijgen. De houding ten opzichte van dierentuinen zou immers wel eens veelgelaagd kunnen zijn. Ambivalente houdingen zijn voor het uitkristalliseren van (maatschappelijk gedragen) ontwikkelrichtingen voor dierentuinen juist interessant. Welke elementen waarderen mensen in huidige dierentuinen, en waar zit voor hen de ruimte voor verbetering? Wat wordt er verwacht van de dierentuin als instituut? Reden voor de Raad om een gerichte publieksenquête rond het thema dierentuinen uit te zetten.

3.1. Methode

Het onderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureau Kantar Public. Er werd gebruik gemaakt van een online vragenlijst die begin 2023 is uitgezet onder Nederlanders vanaf achttien jaar. De resultaten zijn gewogen op de kenmerken geslacht, leeftijd, regio,

grootte van het huishouden en opleidingsniveau en zijn een representatieve weergave van de Nederlandse bevolking. Bruto zijn 5.388 respondenten uit de steekproefbron van Kantar Public uitgenodigd. 2.011 respondenten namen deel.

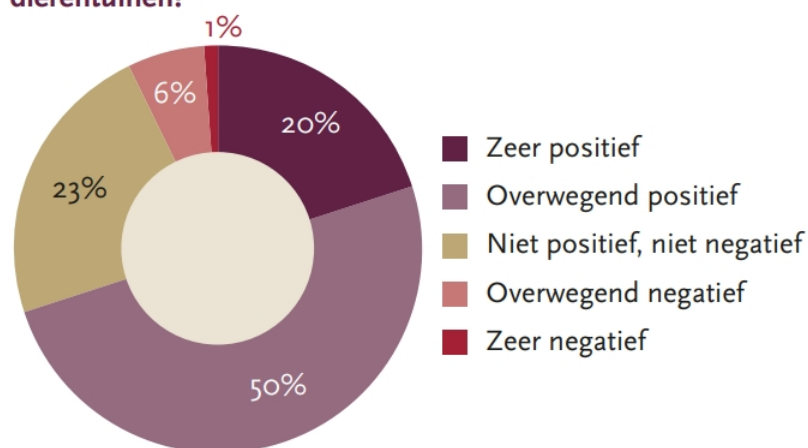
3.2. Resultaten en discussie

De volledige resultaten van de enquête zijn gepubliceerd en zijn terug te vinden op de website van de RDA (Kantar, 2023). Enkele resultaten worden hieronder besproken. De RDA heeft met de enquête geprobeerd de houding van mensen op verschillende niveaus in kaart te brengen. Ook werd gekeken naar de ideeën die heersen over het welzijn van dieren en de doelstellingen van dierentuinen. Er moet hierbij worden opgemerkt dat de perceptie van de maatschappij niet iets zegt over het daadwerkelijke dierenwelzijn of de daadwerkelijk gemaakte impact van dierentuinen op hun doelen.

3.2.1. Houding

Dierentuinen kunnen op veel draagvlak rekenen in de maatschappij. De meerderheid van de Nederlanders (70 procent) staat positief tegenover dierentuinen. Slechts een klein deel (7 procent) staat negatief tegenover dierentuinen (figuur 2). Opvallend is dat de houding weinig verschilt wanneer je kijkt naar verschillende kenmerken van de respondenten. Wel zijn 55+ers vaker positief dan Nederlanders van 18 tot en met 24 jaar oud. Ook zijn praktisch en middelbaar opgeleide Nederlanders significant vaker zeer positief over de dierentuin dan theoretisch opgeleide Nederlanders.⁴

Hoe staat u, over het algemeen genomen, tegenover dierentuinen?

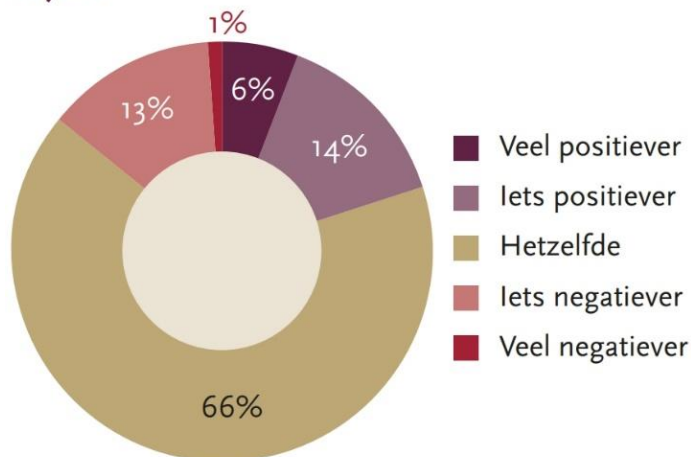

Figuur 2. Hoe staat u, over het algemeen genomen, tegenover dierentuinen? (Basis: n=2.011)

⁴ *Praktisch opgeleid: Geen onderwijs/LBO/VBO/VMBO/MBO 1/MAVO/eerste 3 jaar HAVO en VWO **Middelbaar opgeleid: MBO 2,3,4/MBO oude structuur/HAVO en VWO bovenbouw ***Theoretisch opgeleid: HBO/WO

De mening van Nederlanders over dierentuinen is over de jaren heen overwegend stabiel (figuur 3). De houding van twee derde van de Nederlanders ten opzichte van de dierentuin is in de afgelopen tien jaar niet veranderd. Voor Nederlanders waarbij de houding wel is veranderd, was die vaker positiever geworden (voor 20 procent van de mensen) dan negatiever (14 procent van de mensen).

Is uw houding t.a.v. dierentuinen veranderd in de afgelopen 10 jaar?

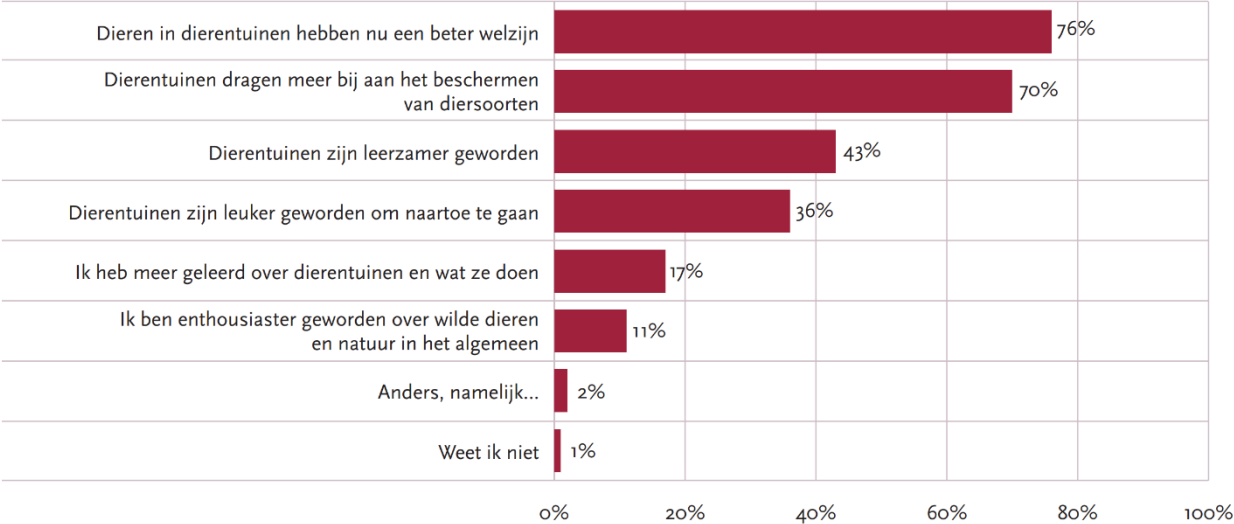

Figuur 3. Is uw houding ten aanzien van dierentuinen veranderd in de afgelopen 10 jaar? (Basis: n=2.011)

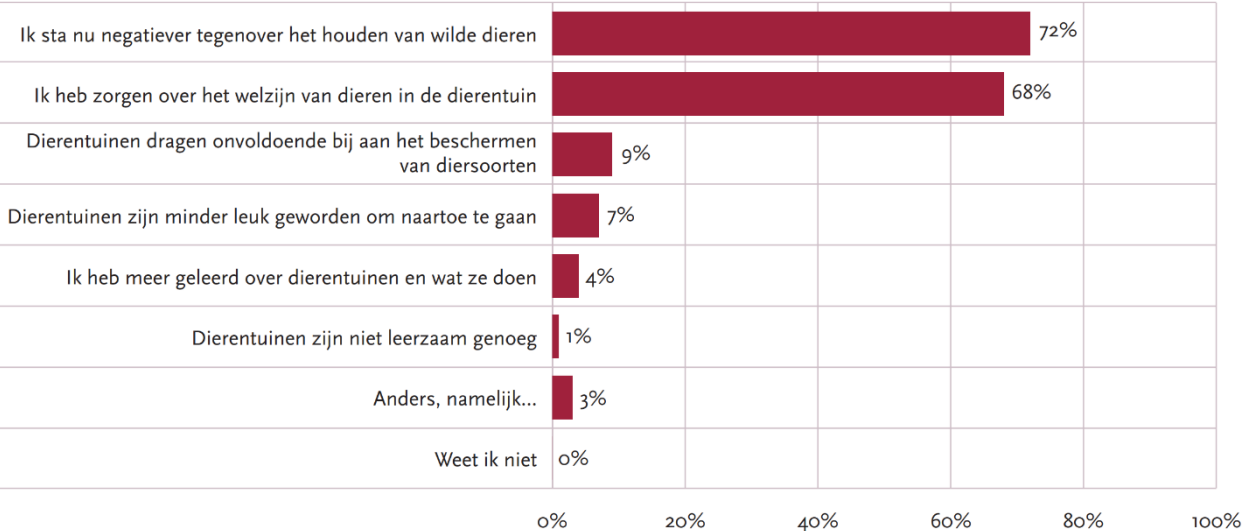
Bij theoretisch opgeleiden en mensen in de leeftijd van 18 t/m 34 jaar was de houding ten opzichte van dierentuinen vaker in negatieve zin veranderd dan bij de andere groepen. Er zijn hiervoor verschillende verklaringen denkbaar, maar zonder verder kwalitatief onderzoek kunnen er geen uitspraken met zekerheid worden gedaan. Wel zien we dat de groep theoretisch opgeleide jongeren een aanjager kan zijn van verschuivingen in het denken binnen de maatschappij). Het kan echter ook zijn dat deze groep nu negatiever denkt over dierentuinen dan tien jaar geleden, omdat zij in het algemeen in hun jongvolwassenperiode kritischer denken over verscheidene thema's dan in hun tienerjaren. Ook zou het kunnen zijn dat het krijgen van kinderen ertoe leidt dat mensen positiever worden over dierentuinen.

Eerder in deze zienswijze werd al benoemd dat dierentuinen in de afgelopen decennia flinke ontwikkelingen hebben doorgemaakt. Voor mensen die een positievere houding hebben ontwikkeld, lijkt dit van invloed te zijn geweest. 76 procent geeft aan dat zij positiever zijn geworden omdat dieren in dierentuinen nu een beter welzijn hebben dan vroeger en 70 procent omdat dierentuinen nu meer bijdragen aan de bescherming van diersoorten. Voor de mensen die zich negatiever tot dierentuinen zijn gaan verhouden komt dit voornamelijk door diergerelateerde redenen. 68 procent geeft aan zorgen over het welzijn van dieren in dierentuinen te hebben en 72 procent staat nu zelf negatiever tegenover het houden van wilde dieren (figuur 4). Het is daarmee waarschijnlijk dat deze groep mensen niet denkt dat dierentuinen slechter voor hun dieren zorgen, maar dat hun eigen denkwijze over dieren en de natuur is veranderd. Dat de relatie tussen mens en dier verschuift ziet de RDA in brede zin in de samenleving (*Staat van het Dier* 2019, 2024).

Waarom is men positiever geworden?

Waarom is men negatiever geworden?

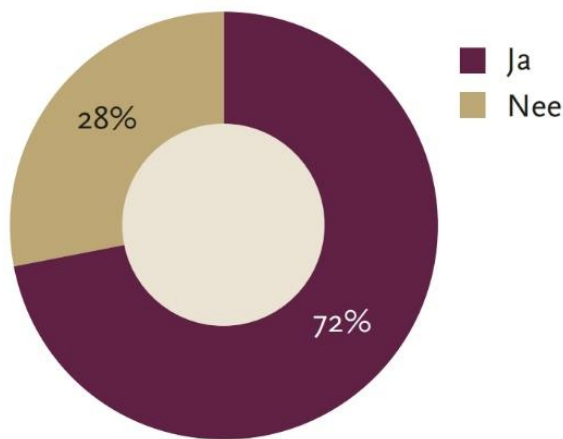

Figuur 4. Waarom is uw houding tegenover dierentuinen in de afgelopen 10 jaar positiever geworden? n=387.
Waarom is uw houding tegenover dierentuinen in de afgelopen 10 jaar negatiever geworden? n=311

3.2.2. Dierentuinbezoekers

In de afgelopen vijf jaar heeft 72 procent van de Nederlanders een dierentuin bezocht (figuur 5).

Heeft u in de afgelopen vijf jaar een dierentuin bezocht in Nederland?

Figuur 5. Bezoek aan Nederlandse dierentuin in de afgelopen 5 jaar. (Basis: n=2.011)

De bezoekers werd gevraagd welke overwegingen⁵ bepalend waren voor de keuze voor een bepaalde dierentuin. Het meest gegeven antwoord was dat praktische overwegingen (zoals afstand en prijs) het meest bepalend waren, gevolgd door 'het is een mooi park'. Antwoorden gerelateerd aan de doelstellingen van dieren, zoals educatie en conservatie, maar ook de verzorging van de dieren, de diersoorten die je er kon zien en de recreatieve mogelijkheden waren veel minder bepalend (range 9-16 procent). Daarmee is het de vraag of inzetten op dierenwelzijn en andere doelstellingen van dierentuinen zouden lonen in de vorm van hogere bezoekersaantallen. Zonder kwalitatief onderzoek, bijvoorbeeld met focusgroepen, zijn dit soort resultaten echter lastig te interpreteren. Het kan bijvoorbeeld zijn dat bezoekers ervan uitgaan dat het dierenwelzijn helemaal op orde is in de dierentuin, waardoor dat geen bepalende factor meer is in hun overweging.

Het is opvallend dat sommige ontwikkelrichtingen die dierentuinen zelf inzetten of die worden besproken in de literatuur niet direct ondersteuning vinden bij het dierentuinpubliek. Sommige ontwikkelrichtingen spreken over dierentuinen waarin vooral soorten worden getoond die ook goed gehouden kunnen worden (dierenwelzijn prioriterend) of soorten die vooral in en rondom Nederland voorkomen (natuureducatie ten aanzien van de lokale natuur). In de enquête is er aan dierentuinbezoekers gevraagd welke diersoorten zij graag zien in een dierentuin.⁶ 53 procent van de dierentuinbezoekers gaf aan veel verschillende diersoorten van over de hele wereld te willen zien. Dit is een veel hoger percentage dan bezoekers die aangaven dat zij graag naar een dierentuin zouden gaan die zich richt op dieren die goed in gevangenschap

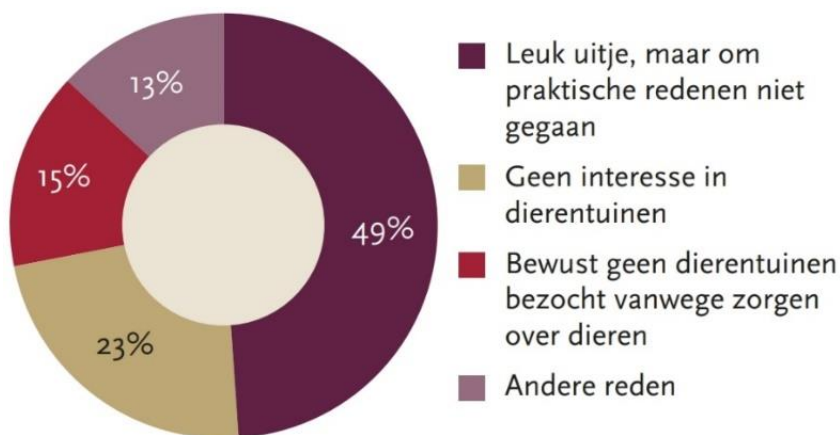
⁵ Het was mogelijk meerdere antwoorden in te vullen.

⁶ Idem.

gehouden kunnen worden (21 procent) of zich focust op meer lokale diersoorten (7 procent). Een vrij grote groep (29 procent) had hier geen mening over.

28% van de Nederlanders heeft in de afgelopen vijf jaar géén dierentuin bezocht. Van hen deed een beperkte groep (15 procent van de niet-bezoekers) dit vanwege zorgen over dieren (figuur 6). Een grote meerderheid (84 procent) van hen vindt dat wilde dieren in vrijheid moeten leven.

Waarom heeft u geen dierentuin bezocht?

Figuur 6. Waarom heeft u geen dierentuin bezocht in de afgelopen vijf jaar? (Basis: Nederlanders die geen dierentuin hebben bezocht in de afgelopen vijf jaar: n=543)

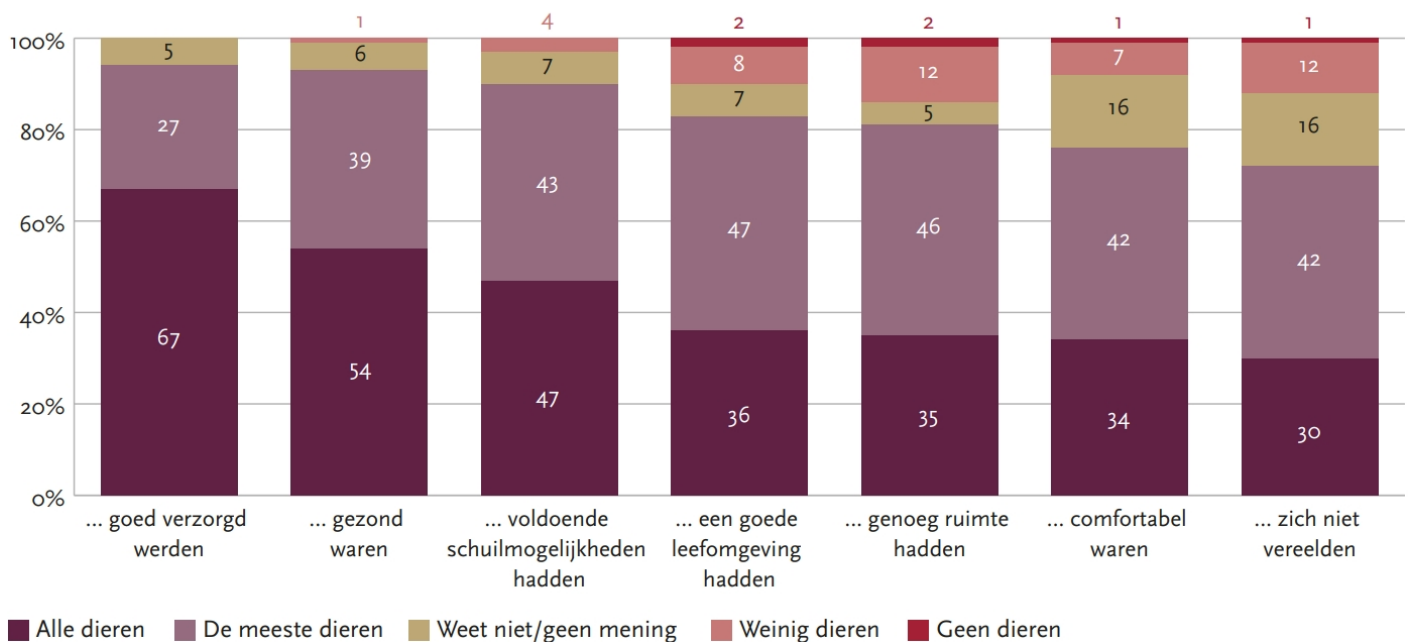
3.2.3. Publieke opinie dierenwelzijn in dierentuinen

Nederlanders zijn overwegend positief over het welzijn van dierentuindieren in Nederland. Zes op de tien Nederlanders vinden het welzijn van dieren in de dierentuin voldoende, 7 procent vindt van niet. Wat voldoende welzijn dan is, is niet voor iedereen hetzelfde. De helft is het niet eens met de stelling dat het welzijn van dierentuindieren niet perfect hoeft te zijn, zolang het dier maar niet lijdt, ten opzichte van 25 procent die dat wel voldoende vindt. De helft van de Nederlanders vindt dat sommige diersoorten vanwege dierenwelzijn beter niet kunnen worden gehouden in de dierentuin. Dat is opvallend aangezien meer dan de helft het welzijn van dierentuindieren voldoende acht. Dit geeft aan dat het thema dierenwelzijn complex is.

Ook is gepeild hoe dierentuinbezoekers het welzijn van dierentuindieren tijdens hun bezoek hebben ervaren (figuur 7). Het aspect 'verzorging' wordt door het grootste gedeelte van de bezoekers als positief beoordeeld: 67 procent vindt dat alle dieren goed worden verzorgd. Verder meent 27 procent dat dit het geval is voor 'de meeste dieren'. Voor andere aspecten waarop de bezoekers is gevraagd

een oordeel te geven is de ruimte voor verbetering groter. Bij aspecten die raken aan de huisvesting en de ervaring van het dier zelf is het percentage dat aangeeft dat de situatie in orde is voor de meeste (dus niet alle) dieren hoger. Op sommige criteria geeft meer dan 10 procent bovendien een negatief oordeel. Zo vindt 10 procent dat veel of alle dieren geen goede leefomgeving hebben, 13 procent denkt dat de meeste of alle dieren zich vervelen en 14 procent meent dat dieren niet genoeg ruimte hebben.

Bij dierentuinen had ik het idee dat dieren...

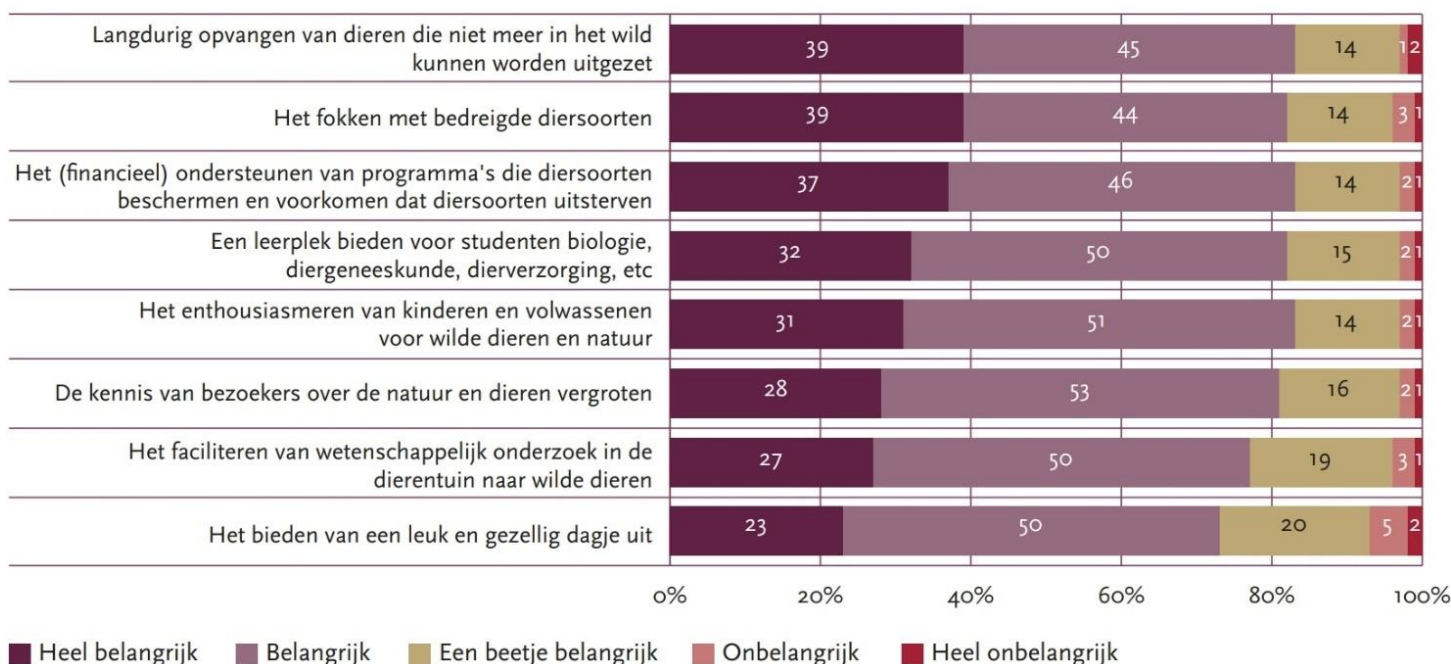
Figuur 7. Bij de dierentuinen die ik in de afgelopen 5 jaar bezocht heb, had ik het idee dat... (Basis: Nederlanders die een dierentuin hebben bezocht in de afgelopen vijf jaar: n=1.468)

Het welzijn van dieren is natuurlijk lastig in te schatten voor 'de Nederlander'; ook voor professionals is dit immers een uitdagende taak voor de verschillende diersoorten die gehouden worden in dierentuinen. Wel geven deze resultaten een idee van de perceptie en verwachtingen van Nederlanders ten aanzien van dierenwelzijn in dierentuinen.

3.2.4. Doelstellingen van dierentuinen

Voor de enquête heeft de RDA acht doelstellingen van dierentuinen geformuleerd in de vorm van taken. De respondenten werd eerst gevraagd in welke mate ze bekend waren met de taak, waarna ze bij de volgende vraag konden aangeven hoe belangrijk ze die vinden. Educatie en recreatie zijn de bekendste taken van de dierentuin. Alle aan de respondenten voorgelegde taken worden door een meerderheid belangrijk gevonden (range scores van 73 tot 84 procent, figuur 8).

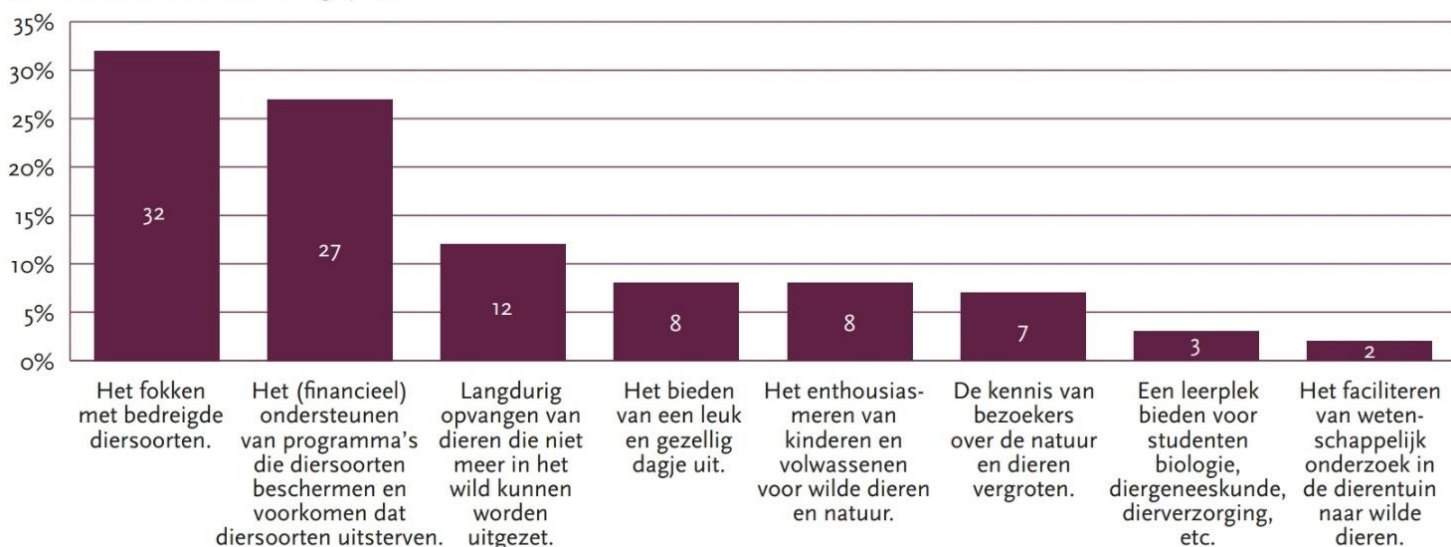
Hoe belangrijk vindt u de mogelijke taken

Figuur 8. In hoeverre vindt u de volgende taken die dierentuinen op zich (kunnen) nemen belangrijk? (Basis: n=2.011)

Het langdurig opvangen van dieren die niet meer in het wild kunnen worden uitgezet (voor weinig dierentuinen die onder de wettelijke definitie vallen een kerntaak) werd door de meeste mensen belangrijk gevonden. Maar als respondenten gevraagd wordt om één taak als belangrijkste te kiezen, is dat het fokken met bedreigde diersoorten (figuur 9).

Welke taak vindt u het belangrijkste?

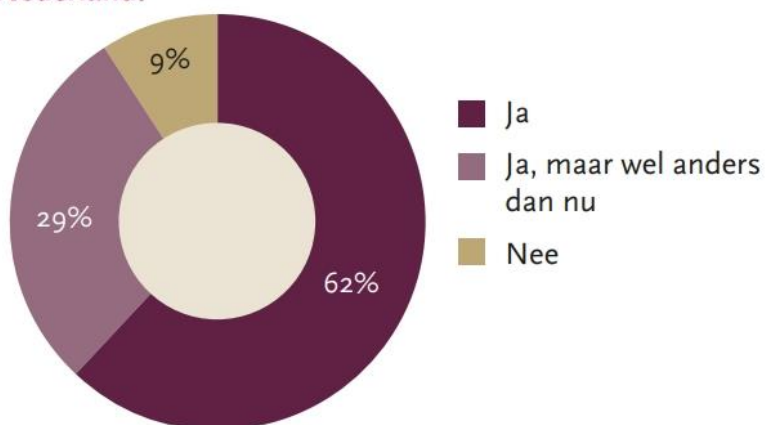

Figuur 9. Zou u kunnen aangeven welke taak u het belangrijkste vindt? (Basis: Nederlanders die meerdere taken heel belangrijk vinden: n=1.068)

Ontwikkelen naar de toekomst

Zes op de tien Nederlanders hopen dat de dierentuin voort zal bestaan in een vergelijkbare vorm. Eén tiende hoopt dat er in de toekomst geen dierentuin meer bestaat en drie op de tien hebben een andere vorm voor ogen (figuur 10). Nederlanders in de leeftijdsgroep 65+ hopen vaker dat de dierentuin zal voortbestaan in een vergelijkbare vorm dan Nederlanders in de leeftijdsgroep 18 t/m 24. Zowel Nederlanders met een Westerse als een niet-Westerse migratieachtergrond hopen vaker dat er in de toekomst geen dierentuin meer bestaat dan Nederlanders zonder migratieachtergrond. Daarnaast hopen Nederlanders in meer verstedelijkt gebied vaker dat er in de toekomst geen dierentuin meer bestaat.

Hoopt u dat er in de toekomst nog dierentuinen zijn in Nederland?

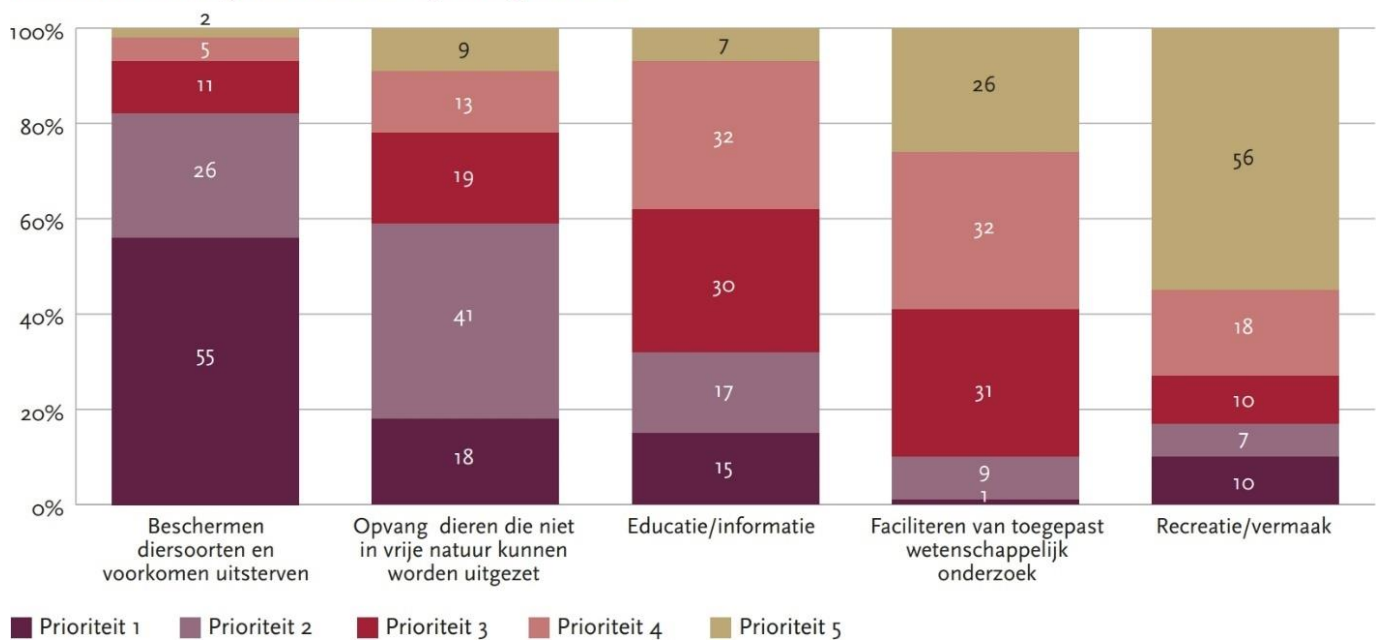

Figuur 10. Hoopt u dat er in de toekomst nog dierentuinen zijn in Nederland? (Basis: n=2.011)

Aan de mensen die wel een toekomst willen voor dierentuinen, al dan niet in een andere vorm, is gevraagd een aantal doelstellingen van dierentuinen te rangschikken in orde van belangrijkheid (figuur 11). Daaruit komt de volgende rangschikking naar voren:

1. Het beschermen van diersoorten en het voorkomen van het uitsterven van diersoorten
2. Langdurige opvang van wilde dieren die niet meer in de vrije natuur kunnen worden uitgezet
3. Educatie/informatie
4. Faciliteren van toegepast wetenschappelijk onderzoek
5. Recreatie/vermaak

Hoe zou u het belang van de doelstellingen rangschikken?

Figuur 11. Als u denkt aan de toekomst, kunt u dan de volgende doelstellingen voor dierentuinen rangschikken? (Basis: Nederlanders die hopen dat er in de toekomst nog een dierentuin bestaat: n=1.832)

3.3. Sectorbijeenkomst

De resultaten zijn door onderzoeksbureau Kantar Public gepresenteerd tijdens de sectorbijeenkomst *Dierentuinen door de ogen van de maatschappij*, georganiseerd door de RDA op 31 oktober 2023 in Baarn. Alle houders van een dierentuinvergunning waren uitgenodigd. Bij de bijeenkomst waren 31 van de 59 dierentuinen aanwezig: zeven vertegenwoordigers van tuinen die zijn aangesloten bij Dier & Park aanwezig, elf namens NVD dierentuinen, dertien namens overige vergunninghouders; en een aantal leden en medewerkers van de RDA. De Raad heeft de enquêteresultaten tussentijds met de sector besproken, omdat ze inzicht geven in de publieke verwachtingen rondom hun dagelijks werk en de Raad geïnteresseerd was in de reacties van de dierentuinen. De RDA heeft deze perspectieven vanuit de sector meegenomen in zijn gedachteproces. Een journalistiek verslag op hoofdlijnen is gepubliceerd en is te vinden op de RDA-website (RDA, 2023).

4. Hoe dragen dierentuinen bij aan hun doelen?

Het besluit houders van dieren vereist dat houders van een dierentuinvergunning de instandhouding van soorten bevorderen door het uitvoeren van activiteiten op het gebied van (1) onderzoek en kennisuitwisseling; (2) fokprogramma's en herintroducties; of (3) opvang van dieren.⁷ Ook moeten alle vergunninghouders informatie verstrekken over de tentoongestelde soorten en hun natuurlijke habitat.

In het voorgaande hoofdstuk is getoond dat het leeuwendeel van het Nederlands publiek (73 tot 84 procent) het belang van deze taken onderstreept. In dit hoofdstuk wordt er ingegaan op de wijze waarop dierentuinen deze taken vervullen.

4.1. Instandhouding van soorten

Dierentuinen hebben verschillende strategieën ontwikkeld om bij te dragen aan natuurbehoud. Dat kan in het oorspronkelijke leefgebied (in-situ) door het ondersteunen van lokale natuurbehoudsprojecten, of buiten het oorspronkelijk leefgebied (ex-situ) door middel van het fokken van bedreigde diersoorten met als doel om een duurzame reservepopulatie op te bouwen in gevangenschap (fungerend als een Ark van Noach). Ook het (laten) uitvoeren van wetenschappelijk onderzoek dat gunstige gevolgen heeft voor het behoud van de diersoorten en het informeren en enthousiasmeren van het publiek over natuurbehoud kunnen op hun eigen wijze bijdragen aan de instandhouding van soorten. Het is echter moeilijk om de exacte impact van al deze activiteiten op het behoud van soorten en ecosystemen te kwantificeren vanwege de vele variabelen die hierbij betrokken zijn.

Met populatiemanagementprogramma's zetten dierentuinen zich in voor een genetisch gezonde populatie van een bedreigde of kwetsbare diersoort buiten het oorspronkelijke leefgebied. Het fokken van bedreigde diersoorten wordt door 83 procent van de Nederlanders als belangrijke taak gezien (Kantar, 2023). De International Union for Conservation of Nature (IUCN), de U.S. Endangered Species Act en het CBD (Artikel 9) erkennen dat voor soorten waarvan het leefgebied ernstig bedreigd wordt, het vooruitzicht zo somber is dat in-situ natuurbeschermingsmaatregelen (dat wil zeggen, in het natuurlijke leefgebied van de soort) gecombineerd moeten worden met ex-situ benaderingen, zoals fokprogramma's in dierentuinen (Conde et al., 2011). Ex-situ populaties kunnen worden gebruikt voor het herintroduceren van een soort die niet meer in het wild voorkomt of om bestaande kwetsbare populaties te versterken. EAZA heeft

⁷ Voor het volledig wettelijk kader zie hoofdstuk 2.

voor meer dan vijfhonderd diersoorten ex-situ 'een populatiemanagementprogramma ontwikkeld (kader 7).

EAZA Ex-situ Programmes (EEP's)

De EEP's zijn ontwikkeld door dierentuinen die aangesloten zijn bij de Europese Vereniging van Dierentuinen en Aquaria (EAZA) en richten zich op het managen van populaties van diersoorten door middel van gecoördineerde populatiemanagementprogramma's. EAZA staat haar leden niet toe om dieren uit het wild toe te voegen aan hun collecties om schade aan de natuurlijke populaties te voorkomen.⁸ Om de genetische gezondheid van de populaties in gevangenschap te waarborgen wisselen dierentuinen die aangesloten zijn bij EAZA sindsdien vrijwel uitsluitend onderling – en soms ook met dierentuinen buiten Europa – dieren uit. Er is geen sprake van financiële transacties; dieren worden niet verkocht of gekocht.

Kader 7. Ex-situ Programmes (EEP's) EAZA

Het merendeel van de diersoorten waarmee wordt gefokt in dierentuinen heeft geen bedreigde status. In 2017 werd 9 procent van het aantal diersoorten die bedreigd waren in het wild ook gehouden in EAZA dierentuinen (Gilbert et al., 2017). Van de in de Europese Unie bedreigde en regionaal uitgestorven diersoorten wordt er 39 procent gehouden in dierentuinen binnen de EU (Staerk et al., 2024). Dierentuinen houden soms vast aan charismatische diersoorten die niet bedreigd zijn, zoals stokstaartjes, omdat deze populair zijn onder dierentuinbezoekers (Keulartz, 2023; Miranda et al., 2023).⁹

Er is een aantal aansprekende succesverhalen, zoals die van de Europese bizon en het przewalskipaard, waarbij dieren uit dierentuinpopulaties succesvol zijn geherintroduceerd nadat deze diersoort in het wild was uitgestorven. Bij 35 procent van 243 herintroductieprojecten benoemd in de *Global Re-introduction Perspectives* publicaties van IUCN (periode 2008-2016) was er sprake van betrokkenheid van dierentuinen (Gilbert et al., 2017). Bij 20 procent van de 243 projecten werd er gebruikgemaakt van dierentuinpopulaties (Gilbert et al., 2017). Onder betrokkenheid viel ook ondersteuning met financiële middelen, personeel, expertise of het coördineren van projecten. Doorgaans wordt slechts enkele procenten van de inkomsten van dierentuinen daadwerkelijk besteed aan directe in situ-natuurbehoudsprojecten. Op basis van de opgegeven data van EAZA-leden stelt EAZA dat 203 leden in 2023 gezamenlijk 29,4 miljoen euro hebben bijgedragen aan natuurbehoud (EAZA, n.d.-b).¹⁰

⁸ Voor commercieel verkrijgbare vissoorten wordt een uitzondering gemaakt.

⁹ Sommige dierentuinen gebruiken de interesse van bezoekers voor dergelijke diersoorten om een educatief verhaal te vertellen.

¹⁰ [*EAZA's action in the field*](#)

Het uitzetten van dieren vanuit dierentuinen naar het wild is een erg uitdagende taak. Het vereist nauwe samenwerking en ondersteuning van lokale overheden, aangezien er vaak regelgeving en beleidsmaatregelen zijn die moeten worden nageleefd. Ook is betrokkenheid en steun van de lokale gemeenschappen belangrijk voor positieve uitkomsten voor mens en dier. Bovendien zijn er andere uitdagingen, zoals het vinden van geschikte leefgebieden, het garanderen van de overleving en aanpassing van de uitgezette dieren, en het minimaliseren van de negatieve impact op andere inheemse soorten (Reading et al., 2013). Ook kunnen verschillen in het klimaat tussen de locatie waar dieren gehouden en waar ze in hun natuurlijke habitat uitgezet kunnen worden een impact hebben op de snelheid waarmee een dier zich kan aanpassen aan de nieuwe omstandigheden (Conde et al., 2011). Ook zijn in sommige gevallen gedragingen die belangrijk zijn voor overleving in het wild minder ontwikkeld bij dieren die opgegroeid zijn onder gehouden omstandigheden (Christie et al., 2012; Jule et al., 2008; Reading et al., 2013). Daarbij kan de genetische gezondheid van de dierentuinpopulatie na verschillende generaties verminderd zijn. Volgens een onderzoek naar de herintroductie van bedreigde diersoorten uit dierentuinen blijkt dat het succespercentage van herintroducties over het algemeen laag is (Conde et al., 2011).

4.2. Wetenschappelijk onderzoek

In dierentuinen is het mogelijk om onderzoeken naar wilde dieren in een relatief gecontroleerde omgeving te doen.¹¹ Hierdoor kan er meer kennis worden vergaard over wilde diersoorten. Ook biedt de dierentuin mogelijkheid om studies uit te voeren die van nut zijn voor het behoud van soorten in de natuur, zoals onderzoek naar het effect van gps-halsbanden op rode panda's (van de Bunte et al., 2021). Daarnaast kunnen dierentuinen een leerplek zijn voor studenten, bijvoorbeeld voor de studie biologie.

Veel onderzoek in dierentuinen is gericht op het beter houden van dieren in dierentuinen zélf. Dit kan het welzijn van de gehouden dieren bevorderen, en is in die zin ook waardevol, maar dit type onderzoek voegt niet direct iets toe aan conservatiedoeleinden (Miranda et al., 2023). Er is daarnaast sprake van een taxonomische *bias*: sommige soorten worden disproportioneel meer onderzocht dan andere diersoorten (Miranda et al., 2023). De focus van onderzoek in dierentuinen ligt op zoogdieren terwijl er naar verhouding veel vis- en vogelsoorten gehouden worden (Rose et al., 2019). Ook worden niet alle onderzoeksresultaten gepubliceerd. Dierentuinen die zelf onderzoek doen of laten uitvoeren zijn er niet altijd bij gebaat om negatieve onderzoeksresultaten te publiceren. Het is op het moment niet goed inzichtelijk welke onderzoeken er plaatsvinden in Nederlandse dierentuinen en in welke mate dit gericht is op kennis ten aanzien van de soort en het behoud van soorten in het wild. Het Bhd stelt hier ook geen eisen aan.

¹¹ Daarbij kan de dierentuinomgeving ook een beperking zijn voor het verkrijgen van betrouwbare resultaten, bijvoorbeeld door het verblijfontwerp, de impact van de openingstijden van de dierentuin op de dieren en interacties met bezoekers.

Daarmee wordt het potentieel voor wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling in de dierenruinsector niet benut. Wetenschappelijk onderzoek lijkt ook nog niet in het DNA van Nederlandse dierenruinen te zitten. Op dit moment heeft Artis wel een leerstoel Cognitieve Gedragsecologie aan de Universiteit Leiden en een Micropia-leerstoelgroep Host Microbe Interactions verbonden aan de VU. Een inventarisatie van de RDA wees uit dat twee dierenruinen in Nederland een persoon in dienst hebben die zich uitsluitend met wetenschappelijk onderzoek bezighoudt. Een aantal andere Nederlandse dierenruinen heeft iemand in dienst die zich óók richt op onderzoek, maar daarnaast nog andere taken heeft. Dat is anders dan in België, waar de onderzoeksafdeling van de KMDA (hier vallen de Zoo van Antwerpen en Planckendaal in Mechelen onder) jaarlijks wordt gesubsidieerd vanuit de Vlaamse overheid. Deze afdeling genaamd Centre for Research and Conservation herbergt meerdere research coördinatoren, assistants en Phd-studenten.

In 2022 zijn binnen de European Association for Zoos and Aquaria de nieuwe Research Standards aangenomen (EAZA, 2022). In deze Standards worden de EAZA-tuinen (en daarmee dierenruinen die zijn aangesloten bij de NVD) verplicht om aan onderzoek te doen en daar ook geld en personeel voor vrij te maken.

4.3. Opvang van wilde dieren

Veel Europese overheden leunen bij de handhaving van hun wet- en regelgeving op de capaciteit van dierenruinen als zich inbeslagnames voordoen en dieren (tijdelijk) opgevangen moeten worden. In Nederland is sinds vele jaren een opvangprotocol van kracht. Hierin worden tal van praktische en procedurele zaken geregeld en is vooral de kwaliteit van de opvang geregeld. Met opvangpartijen zijn contracten gesloten waarin ook afspraken over de vergoedingen zijn vastgelegd. Nederland loopt hiermee voorop in Europees verband. De primaire opvangtaak wordt voornamelijk ingevuld door opvangcentra, waarvan verscheidene ook dierenruinvergunninghouder zijn. De rol die de Nederlandse dierenruinen in tweede instantie vervullen bij de opname van dieren is aanzienlijk. In toenemende mate worden dieren, waaronder ook soorten waar niet mee gefokt kan of mag worden (zoals dieren die geclassificeerd zijn in het kader van de Europese Unielijst invasieve exoten) ondergebracht bij de verschillende vergunninghouders in Nederland. Een aantal van deze dierenruinen profileert zich in sterke mate met deze functie, zoals Dierenpark Hoenderdaell, Vogelpark Avifauna, Ouwehands Dierenpark, en Reptielenzoo Iguana.

Ook in Europees verband is een ontwikkeling gaande waarbij een aantal dierentuinen zich meer en meer profileert als opvangpartij. Daar waar dit door een aantal nog steeds bij wijze van uitzondering in relatieve stilte wordt gedaan, tekent zich ook een groep af die zich wil onderscheiden in de richting van het publiek als het gaat om opvangdieren. In het Verenigd Koninkrijk is deze ontwikkeling al langer zichtbaar (MonkeyWorld, Wildheart Trust) maar ook op het Europese vasteland groeit deze categorie gestaag (denk aan Poznan Zoo in Polen en De Zonnegloed in België). Het onderzoek van Kantar (onder Nederlands publiek) lijkt erop te duiden dat er bij het publiek interesse bestaat voor deze ontwikkeling.

Het opvangen van wilde dieren kan ook schuren voor dierentuinen. De instroom van nieuwe dieren in de dierentuincollectie vindt bij voorkeur plaats met veterinaire controles door de verzendende partij, gevolgd door extra controles in de ontvangende dierentuin. Met name bij de primaire opvang van dieren (smokkel gevolgd door inbeslagname, zwervedieren, afstandsdieren) is van het eerste zelden of nooit sprake. Deze categorie dieren brengt daarom een aantal veterinaire risico's met zich mee. Recent onderzoek naar de gezondheidsstatus van opgevangen zoogdieren bij Stichting AAP laat zien dat 13,7 procent van de opgevangen dieren bij binnenkomst besmet blijkt te zijn met een breed scala aan zoönosen. Voor de opvang van zwervedieren bleek dat percentage zelfs 50 procent te zijn (Vreeken et al., 2021).

Daar waar in het kader van conservatie of fokprogramma's de afgelopen decennia sterk is gestuurd in de richting van een stringent en strak begeleid collectie- en fokbeleid, kan de instroom van opvangdieren juist een ongestuurde collectie in de hand werken. De soorten die het meest in de opvang terechtkomen, horen bovendien meestal niet tot de soorten waarvoor binnen EAZA verband een EEP (ex situ programme) is opgesteld. De soorten zijn ofwel al ruimschoots aanwezig in de dierentuincollecties of worden niet kritisch bedreigd in het wild en gelden daarom als minder gewenst. De beperkte ruimte in een park houden veel dierentuinen liever beschikbaar voor dieren die wel binnen de collectieplannen passen. In het algemeen zal opvang van wilde dieren dus veelal moeten plaatsvinden vanuit de maatschappelijke rol van de dierentuin of de educatieve waarde van deze dieren en hun verhaal en niet zozeer vanwege de waarde voor de dierentuincollectie of fokprogramma's. Aan de andere kant kunnen de enkele dieren die wél passen in een EEP bijzonder interessant voor deze fokprogramma's omdat deze dieren naar alle waarschijnlijkheid nieuw genetisch materiaal in de populatie brengen.

4.4. (Natuur) Educatie

Wereldwijd vormen de dierentuinen, met een geschat totaal van 700 miljoen bezoekers per jaar, een zeer belangrijk platform voor het informeren van mensen over dieren en de (staat van de) natuur. Traditiegetrouw wordt in veel dierentuinen de educatie gesplitst in biologische educatie en natuurbehoudseducatie. Voor kinderen is de biologische informatie een belangrijke start om hen vertrouwd te maken met de wereld

van de wilde dieren. Een door veel natuurbehoudsorganisaties gebruikte quote¹² is dat mensen zich niet bekommeren om wat zij niet kennen. Niemand zal de axolotl beschermen als niemand weet wat een axolotl is.

De natuurbehoudseducatie is een aanvulling op de biologische educatie en is de afgelopen decennia steeds meer naar de voorgrond geschoven. Dat heeft te maken met de verslechterende staat van de natuur wereldwijd, maar ook met de toegenomen noodzaak en de bereidheid van dierentuinen om een bijdrage te leveren aan oplossingen voor de hierdoor ontstane problemen voor talloze diersoorten.

Dierentuinen in Nederland zijn wettelijk verplicht om bij het verblijf van tentoongestelde dieren informatie te verstrekken over de soort en de natuurlijke habitat. Maar veel dierentuinen geven uit eigen motivatie meer invulling aan de educatietaak. Dierentuinen maken onder andere gebruik van rondleidingen, lezingen, magazines, interactieve displays, exposities, films en dierpresentaties¹³. Technologische innovaties maken steeds nieuwe vormen van educatie mogelijk, zoals bijvoorbeeld het gebruik van virtual reality.

De dierentuinen die lid zijn van EAZA hebben met elkaar afspraken gemaakt over de kwaliteit van de informatie en vastgelegd in de *EAZA Conservation Education Standards* (EAZA, 2023a). Ze omvatten onder andere dat dierentuinen een geschreven educatieprogramma hebben, dat dit programma ook zichtbaar moet zijn in de dierentuin, dat de geboden informatie gebaseerd is op feiten, dat de dierentuinen regelmatig rapporteren over de invulling van hun educatieve programma en dat de dierentuinen onderzoek doen naar de invloed van het programma op hun bezoekers.

Verscheidene onderzoeken tonen dat dierentuinen een educatieve waarde hebben (Greenwell et al., 2023). Maar er is geen standaard voor de wijze waarop de impact van educatie in dierentuinen gemeten wordt (Schilbert & Scheersoi, 2023). Dierentuinen zijn hierin onderling erg verschillend en het uitvoeren van gedegen onderzoek naar de impact van geboden educatie in dierentuinen is uitdagend, omdat het doorgaans vereist dat bezoekers nauwkeurig ondervraagd worden. Dat is tijdrovend en kostbaar. Ook zijn er verschillende uitkomsten van de geboden educatie die gemeten kan worden, zoals kennis, houding en gedragsintenties (Kleespies et al., 2022; Schilbert & Scheersoi, 2023).

4.5. Het maken van impact

Het huidige wettelijk kader zorgt er volgens de RDA niet voor dat de dierentuinsector zijn potentieel op het gebied van de in de wet geformuleerde doelstellingen volledig

¹² Baba Dioum, een Senegalese ecooloog en poët sprak in 1968 op de General Assembly van IUCN de woorden: "In the end we will conserve only what we love, we will love only what we understand, and we will understand only what we are taught."

¹³ In hoofdstuk 6 wordt er meer aandacht besteed aan dierpresentaties.

benut. Omdat er door de wet nauwelijks concrete normen worden voorgeschreven, is de output van Nederlandse dierentuinen op de doelstellingen erg verschillend. Bij de aanvraag voor een dierentuinvergunning dient wel een beleidsprotocol te worden ingediend waarin de beoogde activiteiten van dierentuinen moeten zijn opgenomen op het gebied van conservatie (via onderzoek, fokprogramma's of opvang) en educatie. Er wordt niet periodiek gecontroleerd of dierentuinen zich aan deze protocollen houden. Bovendien zijn deze protocollen inspanningsgericht. Het huidige wettelijk kader is niet gericht op de output van dierentuinen op de geformuleerde doelstellingen.

Het meten van de impact van dierentuinen op de doelstellingen is lastig, omdat er verscheidene manieren zijn voor dierentuinen om hieraan bij te dragen en de effecten niet altijd direct plaatsvinden of van meerdere factoren afhankelijk zijn. Omdat de rol van dierentuinen in het behoud van biodiversiteit fungeert als hun primaire bestaansrecht, is het essentieel om te blijven zoeken naar betere manieren om de bijdragen van dierentuinen aan natuurbehoud en natuureducatie te kwantificeren, zodat er beter inzicht kan worden verkregen in hun impact en voortgang.

Om een grotere bijdrage te leveren aan het behoud van soorten, zal er door dierentuinen moeten worden samengewerkt met andere organisaties die zich inzetten voor hetzelfde doel (Keulartz, 2023). In 2023 onderstreepte de Species Survival Commission van IUCN, een internationaal samenwerkingsverband dat zich bezighoudt met natuurbehoud en een waarnemersstatus heeft bij de VN, de relevantie van de rol die dierentuinen (kunnen) hebben bij de instandhouding van soorten (IUCN-SSC, 2023). In het door hen gepubliceerde 'One Plan Approach' (kader 8) wordt er opgeroepen tot een holistische aanpak voor het behoud van biodiversiteit, waarin de opdeling tussen ex situ- en in situ-conservatie wordt doorbroken. Een aantal Nederlandse dierentuinen is al betrokken bij een dergelijke integrale aanpak.

Een integrale aanpak voor een effectievere soortenbehoudstrategie

De IUCN Species Survival Commission (SSC) erkent in 2023 in een position statement de belangrijke bijdragen die botanische tuinen, aquaria en dierentuinen kunnen leveren en daadwerkelijk leveren aan het behoud van wilde dieren, schimmels en planten. De SSC gelooft ook dat er kansen liggen en dat de motivatie er is om die bijdrage te vergroten, en dringt er bij deze partijen op aan hun potentieel op het gebied van natuurbescherming te realiseren.

Het One Plan Approach propageert kortweg een integrale aanpak voor soortenbehoud, waarbij ex-situ en in-situ conservatieactiviteiten niet meer als twee parallelle sporen naast elkaar lopen. Het managen en beschermen van de wilde populaties en de dierentuinpopulaties van een specifieke diersoort moeten juist vanuit een holistische aanpak als één geheel beschouwd worden, waarbij er samenwerking plaatsvindt tussen alle betrokken stakeholders, waaronder dierentuinen, biologen, natuurbeschermers, NGO's en overheden.

Kader 8. One Plan Approach.

5. Het dierwaardig houden van dieren in dierentuinen

De RDA heeft in de zienswijze *Dierwaardige veehouderij* (RDA, 2021) zes leidende principes opgesteld voor een dierwaardige veehouderij waarin het dier een positieve staat van welzijn ervaart (zie kader 9). Deze principes zijn gestoeld op de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier, respect voor de integriteit van het dier (gezamenlijk principe 1) en het nastreven van positief welzijn (principe 2 t/m 6).

Zes leidende principes voor het dierwaardig houden van dieren

1. *Erkenning van de intrinsieke waarde en respect voor de integriteit van het dier*

Respect voor de eigen waarde van het dier als wezens met gevoel die pijn en plezier kunnen ervaren. Dit betekent geen ingrepen, grenzen aan het aanpassen van het dier via fokkerij, en oog voor eigen belang van het dier.

2. *Goede voeding*

Voldoende water en voer van goede kwaliteit.

3. *Goede omgeving*

Een comfortabele en veilige omgeving met een goed klimaat (temperatuur, frisse lucht en bioritme).

4. *Goede gezondheid*

Een goede gezondheid waarborgen, en pijn voorkomen (ook qua verwondingen door soortgenoten).

5. *Natuurlijk gedrag*

Voldoende mogelijkheden om essentiële natuurlijke gedragingen te vertonen en behoeften te vervullen: rusten, eten en drinken, mesten en urineren, zelfverzorging, exploratie, sociaal gedrag, thermoregulatie, veiligheid, gezondheid, beweging, reproductie, seksueel gedrag, nestbouwgedrag en maternaal gedrag.

6. *Positieve emotionele toestand*

Waarbij het dier in staat is om te reageren op de veranderende sociale en fysieke omgeving en een toestand bereikt die het als overwegend positief ervaart. Deze toestand komt voort uit het voldoen aan alle voorgaande principes.

Kader 9. De zes leidende principes van de RDA voor het dierwaardig houden van dieren.

De principes zijn ook toepasbaar op andere gehouden dieren. In dit hoofdstuk worden de zes leidende principes toegelicht en toegepast in de context van dierentuindieren en voorzien van indicatoren om het welzijn te monitoren. Vervolgens worden enkele aandachtspunten voor het dierwaardig houden van dierentuindieren besproken. Ten slotte stelt de Raad ter discussie of het mogelijk is om alle diersoorten op een dierwaardige manier te houden.

5.1. Principe 1; intrinsieke waarde en integriteit

5.1.1. *Erkenning van de intrinsieke waarde*

Het startpunt voor de leidende principes is de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier, die ook is vastgelegd in artikel 1.3 van de Wet dieren. Het begrip intrinsieke waarde wordt door de RDA als volgt ingevuld:

'De intrinsieke waarde van een dier verwijst naar een eigenwaarde die losstaat van het nut dat een dier voor de mens kan hebben. Respect voor deze eigenwaarde betekent dat belangen van dieren worden meegewogen bij het nemen van beslissingen.' – RDA Denkkader (RDA, 2018)

De erkenning van de intrinsieke waarde van dierentuindieren heeft dan als implicatie dat ze niet uitsluitend instrumenteel worden ingezet voor recreatieve, financiële, educatieve of natuurbehoudsdoeleinden, maar dat ze ook dienen te worden voorzien in die facetten die er voor hen toe doen. De belangen en eigen doelen van de dieren dienen te allen tijde meegewogen te worden; dus bij het houden van dieren, maar ook bijvoorbeeld bij keuzes rondom het fokken van dieren en bij interacties met het publiek.

5.1.2. *Respect voor de integriteit van het dier*

Het eerste principe van dierwaardige houderij vereist ook, volgend uit de erkenning van de intrinsieke waarde van dieren, respect voor de integriteit van dieren. 'Integriteit' is in tegenstelling tot 'intrinsieke waarde' een gradueel begrip. Iets heeft wel of geen intrinsieke waarde, terwijl de integriteit van een dier meer of minder aangetast kan worden. Het begrip integriteit vindt zijn oorsprong in de morele intuïtie dat de bescherming van dierenwelzijn niet toereikend is om alle situaties te beoordelen in onze omgang met dieren. Oftewel, ook als zijn subjectieve welzijn niet direct in het geding is kan een dier op andere wijze geschaad worden.

De RDA definieert het begrip als volgt:

'Integriteit van het dier omvat de soortspecifieke heelheid en compleetheid van een dier en zijn vermogen om naar zijn aard onafhankelijk te functioneren in een bij de soort passende omgeving.' – RDA Denkkader (RDA, 2018)

Toegepast op de praktijk van dierentuinen zou dit kunnen betekenen dat (1) lichamelijke ingrepen zoals kortwieken, castratie, sterilisatie of bepaalde manieren van fokken integriteitsaantastingen zijn; (2) als dieren hun natuurlijke gedrag niet kunnen uitoefenen of voor hun functioneren in grote mate afhankelijk zijn van mensen, zij aangetast zijn in hun integriteit; en (3) als hun houderij- omstandigheden niet aan de behoeften van de diersoort zijn aangepast.

Integriteit lijkt op het eerste gezicht een biologische term, maar is in feite een normatieve term, die verwijst naar hoe wij denken dat een dier van een bepaalde diersoort eruit zou moeten zien en zich zou moeten gedragen. Het fokken van een hert met een zebra-vacht zou bijvoorbeeld worden gezien als een integriteitsaantasting. Ook verwijst 'integriteit' naar de (on)afhankelijkheid van het dier ten aanzien van de mens. In zekere zin is de integriteit van wilde dieren in dierentuinen altijd tot op zekere hoogte aangetast, omdat deze van origine wilde dieren afhankelijk zijn van de mens. Hoe ernstig deze aantasting is, is onderwerp van discussie (kader 10).

Is het houden van wilde dieren inherent problematisch?

Voor de wetgever zijn wilde dieren: "*dieren behorende tot diersoorten of diercategorieën waarvan de daartoe behorende dieren van nature in het wild leven.*" (art. 4.1 Bhd). Dat betreft dus ook de dieren die in dierentuinen worden gehouden. Voor wilde dieren zou je kunnen stellen dat zij in de context van een dierentuin niet de mogelijkheid hebben om naar hun aard onafhankelijk te functioneren in een bij de soort passende omgeving. Daarmee zou het houden van deze dieren in dierentuinen, onafhankelijk van het welzijn dat wordt ervaren, een inbreuk zijn op de integriteit van het dier.

Naast de definitie van de wetgever bestaan er ook andere opvattingen over de wildheid van dieren, die andere aspecten meebrengen dan alleen de soort waar het dier toe behoort. Zo beschrijft Palmer (Palmer, 2016) dat dieren ook in meer of mindere mate wild kunnen zijn in het gedrag dat zij vertonen naar mensen of in de mate waarin een dier vrij is van menselijke beperkingen en in die zin in staat is om onafhankelijk te opereren.

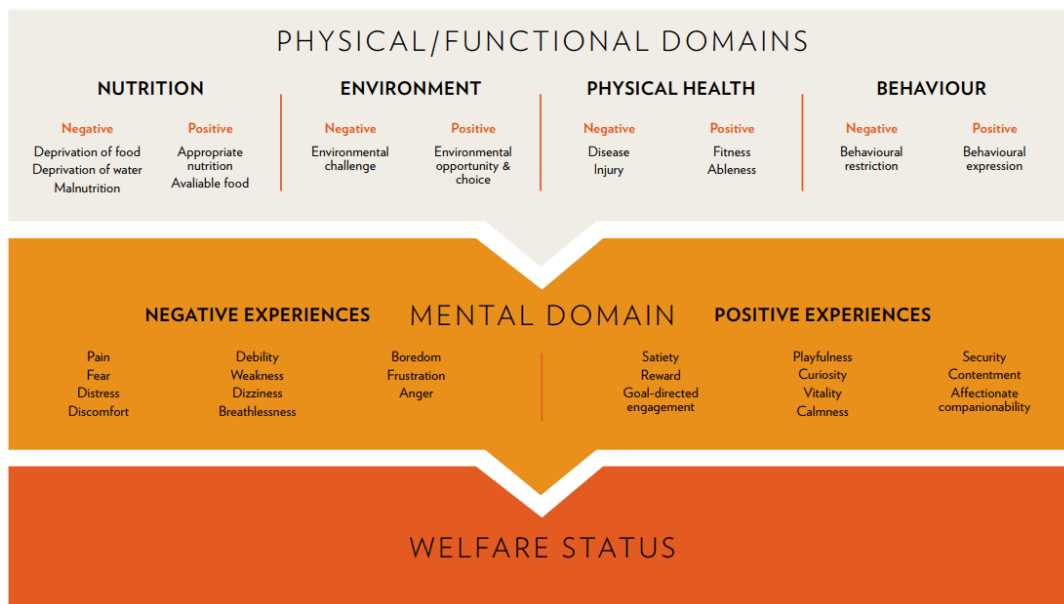
Op deze manier kan er wel een onderscheid worden gemaakt in de wildheid van dierentuindieren ten opzichte van hun soortgenoten in de vrije natuur. Dierentuindieren in Nederland bevinden zich vaak al generaties in gehouden omstandigheden. Sommige van deze dieren zijn zo aangepast aan de omstandigheden (gehabitudeerd) dat door sommigen beargumenteerd wordt dat de dierentuin in zekere mate een passende omgeving is geworden. Ook zijn dierentuindieren meestal meer gewend en aangepast aan contact met mensen dan soortgenoten in het wild. De inbreuk op de integriteit van dieren is op deze wijze bij het houden van gehabitudeerde dierentuinpopulaties minder groot dan bij het houden van dieren die eerder in de vrije natuur leefden.

Kader 10. Wildheid en de inbreuk op de integriteit van dierentuindieren.

Integriteit is ook een normatieve term, omdat de intentie achter de handeling van invloed is op hoe we de integriteitsaantasting beoordelen. Het couperen van een staart vanwege een infectie wordt heel anders gewaardeerd dan het couperen van een staart voor esthetische doeleinden. In die zin kan gesteld worden dat niet elke aantasting van de integriteit ook gezien moet worden als een *schending* van de integriteit. Een handeling of ingreep is pas een schending van de integriteit, als men na ethische reflectie tot de conclusie komt dat de handeling of ingreep niet moreel te legitimeren is. Sommige aantastingen van de integriteit van dieren kunnen op deze wijze wel te legitimeren zijn, bijvoorbeeld als dit in het belang is van het welzijn van het betrokken of andere dier(en). In een dierwaardig systeem zouden dergelijke aantastingen van de integriteit echter niet structureel noodzakelijk mogen zijn om het welzijn van dieren te kunnen waarborgen. Met andere woorden, we dienen in de eerste plaats de manier van houden aan te passen aan het dier en niet het dier aan de manier van houden.

5.2. Positief dierenwelzijn

Uit de erkenning van de intrinsieke waarde van dieren volgt ook dat er rekening moet worden gehouden met het welzijn van dieren. De RDA geeft met de leidende principes voor het dierwaardig houden van dieren invulling aan positief dierenwelzijn en doet dit in lijn met het 'Vijf Domeinen Model' van de wetenschapper David Mellor (figuur 12). De overlevingsgerelateerde factoren zijn ondergebracht onder de principes 2 t/m 4 (goede voeding, goede omgeving, goede gezondheid), de situatiegerelateerde factoren zitten in principe 5 (natuurlijk gedrag). In bijlage 1 wordt er dieper ingegaan op het Vijf Domeinen model. In de volgende paragrafen wordt bij principes 2 t/m 5 voor het dierwaardig houden van dieren aandacht gegeven aan de context van dierentuinen.

Figuur 12. Het vijf domeinen model, naar (Mellor & Beausoleil, 2015). Copyright WAZA.

5.2.1. Principe 2. Goede voeding

Aan dieren moet een adequate hoeveelheid voeding van goede kwaliteit en voldoende vers water worden verstrekt, passend bij de soortspecifieke en natuurlijke behoeften. Omdat het in de dierentuin om wilde dieren gaat, is het van belang om zoveel mogelijk aan te sluiten bij het natuurlijke foerageergedrag van de diersoort. Dit kan bijvoorbeeld door variatie in soort voer, wijze, plaats en tijdstip van aanbieden, verspreiding over het verblijf en dergelijke. Als dieren bijvoorbeeld op zoek moeten naar hun voedsel met behulp van hun zintuigen, dan kunnen ze hiermee hun behoefte om exploratie en voedselzoekgedrag te vertonen bevredigen. Hierbij is het van belang om zoveel mogelijk aan te sluiten bij de natuurlijke behoefte van de diersoort. Veel dierentuinen werken al met dit type omgevingsverrijking. Het aangeboden dieet moet uiteraard keuze bieden die bij de diersoort past en moet er ook toe leiden dat alle dieren in het verblijf de kans krijgen om voldoende te eten. In de regel moeten dieren te allen tijde toegang hebben tot drinkwater van goede kwaliteit. Hierbij dienen dierentuinen er rekening mee te houden dat oppervlaktewater, waar sommige dieren toegang toe hebben in verband met het ontwerp van hun verblijf, van dusdanige kwaliteit moet zijn dat het geen gezondheidsrisico vormt voor de gehouden dieren.

5.2.2. Principe 3. Goede omgeving

Bij een goede omgeving gaat het erom dat de ruimte en inrichting van het verblijf zijn afgestemd op de diersoort en de sociale groep. Het dier wordt solitair of in een groep gehuisvest, afhankelijk van de soortspecifieke behoefte. Ook moeten er faciliteiten aanwezig zijn om nieuwe dieren te introduceren of om individuen te scheiden indien nodig. Waar mogelijk worden de dieren met andere diersoorten gehuisvest wanneer dat door alle dieren als verrijkend wordt gezien.

Het verblijf heeft een passend klimaat, waarbij de dieren keuzemogelijkheden qua klimaat hebben en indien zij dat nodig hebben ook seizoensvariatie. De ruimte en inrichting van het verblijf moeten zoveel mogelijk van de natuurlijke gedragingen mogelijk maken. Dit kan door het aanbieden van verschillende functionele gebieden in het verblijf (bijvoorbeeld een rustgebied, een foerageergebied en een zwembad), het aanbieden van verschillende ondergronden en omgevingsverrijking. Het gehele verblijf omvat meerdere verschillende ruimtes of visuele barrières om dieren een keuze in ruimte te bieden. Dit biedt de dieren ook de mogelijkheid om zich aan het zicht van de bezoekers te onttrekken. Het verblijf moet het dier veiligheid bieden ten opzichte van potentiële bedreigingen. Blootstelling aan prikkels die door het dier als negatief kunnen worden ervaren dienen tot een minimum beperkt te worden. Denk hierbij ook aan de prikkels afkomstig van de bezoekers. De ruimte en inrichting van het verblijf mogen geen bovenmatige of aanhoudende stress veroorzaken.

5.2.3. Principe 4. Goede gezondheid

Om een goede lichamelijke gezondheid van de dieren te borgen is het van belang dat elk dier in de dierentuin regelmatig gecontroleerd wordt door de diervverzorgers en periodiek door de dierenarts. Is het dier actief, reageert het op prikkels in de omgeving, maakt het een gezonde indruk, verkeert het dier in een goede conditie? Hierbij speelt ook preventieve gezondheidszorg een belangrijke rol, zoals het vaccineren tegen veel voorkomende ziektes. Bij het monitoren en behandelen van dieren wordt zo min mogelijk stress veroorzaakt. Het trainen van dieren kan helpen om de acceptatie van bepaalde handelingen toe te laten. Bij sommige behandelingen of ingrepen is het gebruik van kalmerende of verdovende middelen noodzakelijk. Er moet altijd worden afgewogen of de toegevoegde gezondheidswaarde van een (be)handeling opweegt tegen de verwachte stress dat het dier zal ondervinden.

Ook de interactie met de huisvesting is belangrijk: risico's op verwonding door de huisvesting (bijvoorbeeld scherpe punten) of door de sociale omgeving (bijvoorbeeld agressieve dieren) dienen beperkt te worden. Hiervoor is bij de diervverzorging voldoende diersoortspecifieke kennis nodig. Specifieke vragen over de gezondheid dienen vervolgens besproken te worden met de dierenarts. In paragraaf 5.5 wordt de veterinaire zorg als aandachtspunt voor een goede gezondheid van dierentuindieren belicht.

5.2.4. Principe 5. Natuurlijk gedrag

Voor natuurlijk gedrag is het van belang dat de fysieke en sociale omgeving van het dier het dier in staat stelt om te voorzien in zijn gedragsbehoeftes. Die verschillen per diersoort en hangen sterk samen met de niche die het dier in zijn omgeving inneemt. Dierentuindieren kunnen stereotype gedragingen gaan vertonen wanneer ze hun natuurlijke gedragingen onvoldoende kunnen vertonen en/of als er sprake is van verveling of stress. Dit zijn repetitieve, ritmische bewegingen zonder ogenschijnlijk doel of functie. Bij het steeds herhalen van dezelfde handeling komen er endorfines vrij. Stereotype gedragingen kunnen op die manier een middel zijn om met stress om te gaan.

Ook is het gedrag van het dier van belang om adequaat te reageren op de (veranderende) omstandigheden in zijn omgeving. Als het dier effectief kan reageren op prikkels als honger, kou of eenzaamheid door te eten, naar binnen te gaan of een soortgenoot op te zoeken, kan het op die manier een positieve emotionele toestand bereiken en zal het zich dus beter voelen. Daarmee is het mogelijk maken van natuurlijk gedrag dus op twee manieren belangrijk: het mogelijk maken van gedrag waarvoor het dier sterk gemotiveerd is en het ondersteunen van het aanpassingsvermogen van het dier.

Sleutel voor het ondersteunen van natuurlijk gedrag is het aanbieden van een gevarieerde omgeving met voldoende ruimte en een voor de soort passende sociale structuur, waarbinnen het dier zelf keuzes kan maken. Hierbij kunnen ook verschillende functionele zones binnen het verblijf worden ingericht: een rustgebied, een gebied om voedsel te zoeken, een gebied speciaal voor sociale interacties, et cetera. Ook contrasten in licht, geluid, temperatuur, geur en beschutting kunnen zorgen voor extra variatie en keuzevrijheid voor het dier. Hiermee wordt het 'actorschap' van dieren ondersteund en gestimuleerd; oftewel ze worden gefaciliteerd in het uitvoeren van vrijwillig, zelf-gegenereerd en doelgericht gedrag (kader 11).

Het actorschap van dieren (agency)

De laatste jaren is er zowel in de dierethiek als in de dierwetenschappen steeds meer aandacht voor het actorschap van dieren (in het Engels 'agency'). Mellor stelt dat het beperken of ondersteunen van het actorschap van het dier in de interactie met zijn omgeving of andere dieren resulteert in positieve of negatieve affecten (ook wel beschreven als 'ervaringen') in het gedragsdomein (Mellor et al., 2020). In bijlage 1 wordt hierop dieper ingegaan.

Agency kan op verschillende manieren worden gedefinieerd. Een minimale definitie is 'de capaciteit om zelfsturend gedrag uit te oefenen' (Irvine, 2004). Een hiervan afgeleide definitie is 'de mogelijkheid van een subject (hier: dier) om de wereld te beïnvloeden op een manier die haar wensen en wil tot uitdrukking brengt' (Meijer & Bovenkerk, 2021). Deze definitie gaat ervan uit dat agency een relationeel begrip is; de mogelijkheid om agency uit te oefenen wordt beïnvloed door de omgeving en op haar beurt oefent een dier invloed uit op diens omgeving. Als een dier in een heel prikkelarme omgeving opgroeit met weinig mogelijkheden om te variëren in gedrag, kan het zijn actorschap niet tot uitdrukking brengen en wellicht zelfs niet eens de mogelijkheid tot actorschap ontwikkelen. Controle over de eigen situatie kunnen uitoefenen en keuzevrijheid hebben zijn dan ook belangrijk bij het kunnen uitdrukken van actorschap. Als een dier deze mogelijkheden ontbeert, zal dat invloed hebben op zijn welzijn. Bijvoorbeeld: als de deur naar het binnenverblijf van dierentuindieren openstaat zodat de dieren de mogelijkheid hebben om zelf te kiezen of zij naar binnen of buiten willen, hebben ze een groter gevoel van controle en zijn ze over het algemeen meer ontspannen, of ze nou van deze mogelijkheid gebruik maken of niet.

Hierbij moet worden erkend dat niemand volledig vrij is in het uitoefenen van zijn of haar agency. Ook mensen moeten zich houden aan wetten en kunnen niet overal heen reizen waar ze wellicht heen willen. De vraag is in hoeverre diertuindieren in hun agency geschaad worden doordat zij in gevangenschap leven. Dit zal per diersoort (en individu) verschillen omdat sommige dieren een groter aanpassingsvermogen hebben dan andere. Ook de omgeving speelt daarbij een rol. In de diertuin is het doorgaans makkelijker aan het actorschap tegemoet te komen van kleine dieren die in hun eigen sociale groep gehouden kunnen worden in een omgeving met veel keuzevrijheid en variatie, dan aan grote dieren die in het wild in grote groepen leven.

Kader 11. Agency of actorschap bij dieren.

5.2.5. *Principe 6. Positieve emotionele toestand*

Wanneer wordt voldaan aan alle voorgaande voorwaarden, is het dier zeer waarschijnlijk in staat om adequaat te reageren op de veranderende sociale en fysieke omgeving. Het dier zal dan een toestand bereiken die het als overwegend positief ervaart.

5.3. Langs de lat van dierwaardigheid

De zes principes voor dierwaardige houderij geven een bruikbaar uitgangspunt voor diertuinen om huidige en toekomstige verblijven in de diertuin en het welzijn van de dieren te beoordelen. Per principe kan beoordeeld worden hoe de fysieke en sociale omgeving voldoet aan de behoeften van het dier. Hierbij vormen de gedragsmogelijkheden die het dier heeft (principe 5) de schakel tussen het voldoen aan de basisbehoeften (principe 2 t/m 4) en de emotionele toestand van het dier (principe 6). Ook kan aan de dieren zelf gemeten worden hoe zij hun eigen situatie ervaren (aan de hand van gedrag, keuzes die dieren maken, lichaamsconditie, activiteit et cetera). Deze analyse zal uitwijzen dat sommige verblijven al op (bijna) alle aspecten van dierwaardigheid voldoen en dat andere op bepaalde aspecten zullen moeten worden aangepast of zelfs helemaal niet voldoen. Deze beoordeling zal dus ook belangrijk zijn voor de verander-agenda voor de diertuin(sector): welke verblijven of welk type verblijven moeten de komende jaren worden aangepast? Betreft dit een relatief kleine aanpassing of is er een compleet herontwerp nodig? Zijn er diersoorten die niet of nauwelijks op een dierwaardige manier te houden zijn in een diertuin? Cruciale stappen voor de sector op het gebied van dierwaardigheid zijn: (i) het beoordelen van verblijven in de diertuin op de zes principes voor dierwaardigheid en (ii) het monitoren van dierenwelzijn in diertuinen volgens een gestandaardiseerde methodiek.

5.4. Welzijnsindicatoren

Het monitoren en beoordelen van positief welzijn kan worden gedaan aan de hand van twee typen indicatoren: omgevingsgebonden indicatoren (resource) en diergebonden indicatoren (animal). De omgevingsgebonden indicatoren hebben betrekking op het beschikbare aanbod van huisvesting, voedsel en water, en zeggen iets over de inspanning die is verricht om de randvoorwaarden voor positief dierenwelzijn te scheppen. Hieronder ligt de veronderstelling dat een goed welzijn van de dieren kan worden behaald door de juiste middelen te verstrekken. De aan- of afwezigheid van deze omgevingsfactoren zeggen vooral iets over de kansen en risico's ten aanzien van welzijn, maar geven niet de welzijnsstatus van het dier weer (Mellor, 2020). Wanneer het welzijn wordt beoordeeld op basis van diergebonden indicatoren, wordt daarentegen gelet op het dier zelf. Met name het gedrag, lichamelijke conditie en mentale toestand zijn belangrijke diergebonden indicatoren voor dierenwelzijn. Door het gebruik van diergebonden indicatoren wordt er ook rekening gehouden met de variatie tussen individuele dieren in de manier waarop ze reageren op dezelfde omgevingsfactoren. Hieronder worden belangrijke omgevings- en diergebonden welzijnsindicatoren voor dierentuindieren weergegeven (tabel 1).

Omgevingsgebonden indicatoren dierentuindieren

Er is voldoende ruimte voor de dieren om gedragsbehoeftes uit te voeren (inclusief activiteit en terugtrekken).

Er is voldoende complexiteit van de fysieke omgeving: biedt mogelijkheden voor diersoortspecifiek natuurlijk gedragsrepertoire (onder andere vliegen, zwemmen, klimmen, graven).

Er is voldoende variatie en kwaliteit in bodembedekking.

De omgeving is veilig voor het dier (onder andere ten opzichte van andere dieren en bezoekers);
De huisvesting leidt niet tot gezondheidsrisico's.

Dieren hebben toegang tot een voor de diersoort passend en een gevarieerd omgevingsklimaat, waarbij het dier ook keuze heeft (bijvoorbeeld schaduw, licht, warmte, ventilatie, beschutting).

Er wordt voldoende stimulatie van de zintuigen geboden (zicht, geluid, geur en tast).

Er is sprake van een geschikte sociale omgeving voor de diersoort (solitair/groep, ratio mannelijke/vrouwelijke dieren).

Dieren kunnen goed geobserveerd worden door diervverzorgers en veterinaire professionals.

Er zijn faciliteiten aanwezig om dieren te introduceren of te separeren; er zijn mogelijkheden om zorg te verlenen aan individu of groep.

Er is voldoende flexibiliteit in de verzorging om aan te sluiten bij de behoefte van de dieren en in te spelen op veranderingen.

Er is goede veterinaire curatieve en preventieve gezondheidszorg aanwezig/beschikbaar.

Het dier beschikt over een adequate hoeveelheid water en voeding van goede kwaliteit, passend voor de soortspecifieke en natuurlijke behoeften. Er wordt rekening gehouden met soort voer, wijze, plaats en tijdstip van aanbieden.

Er is geen sterke competitie tussen dieren in een verblijf om voer en/of water.

Aangeboden verrijking is soortspecifiek, ondersteunt verschillende gedragingen waaronder voedselzoek- en eetgedrag. Hierbij kan worden gedacht aan voerverrijking, klimverrijking, speelverrijking, mengen met andere diersoorten en het kunnen kiezen van een partner.

Het actorschap (*agency*) van het dier wordt gestimuleerd en gewaarborgd. Het dier wordt de omstandigheden geboden waarin het keuzes kan maken en vrijwillig en doelgericht gedrag kan uitoefenen.

Diergebonden indicatoren dierentuindieren

De dieren hebben een goede lichaamsconditie (voedingstoestand, vacht, hoeven, klauwen, veren, et cetera).

De dieren vertonen een neutrale of positieve reactie op de diervverzorgers en geen (bij de soort niet passende) sterke angstreactie.

De dieren vertonen foerageergedrag en eetgedrag passend bij de soort.

De dieren vertonen activiteit passend bij de soort en omstandigheden en reageren op prikkels in de omgeving.

De dieren zijn vrij van verwondingen en ziekte.

De dieren zijn in staat om soortspecifiek gedrag te vertonen – alle elementen van natuurlijk gedrag worden waargenomen en de tijdsbesteding benadert zoveel mogelijk de tijdsbesteding van de wilde soortgenoten.

De dieren vertonen geen abnormaal gedrag zoals stereotiep gedrag of extreme inactiviteit (niet passend bij de diersoort).

Tabel 1. Omgevings- en diergebonden welzijnsindicatoren voor dierentuindieren, gedeeltelijk naar (Sherwen et al., 2018).

5.5. Veterinaire zorg

De Raad ziet reden om specifieke aandacht te vragen voor de veterinaire zorg in dierentuinen, omdat deze voorwaardelijk is voor het borgen van een goede diergezondheid. In het beleidsprotocol dat moet worden opgesteld voor het verkrijgen van een vergunning van RVO dient de dierentuin de preventieve en curatieve diergeneeskundige zorg onder begeleiding van een dierenarts op te nemen. Een kritische kanttekening bij dit beleidsprotocol is dat er bij de invulling van het diergeneeskundig protocol geen duidelijke minimumeisen zijn vastgelegd. Bijvoorbeeld over de bezoekfrequentie van de dierenarts aan de dierentuin, ook in het kader van preventieve gezondheidszorg en bedrijfsbegeleiding.

Hoe dierentuinen de veterinaire zorg inregelen verschilt dan ook op meerdere aspecten. De grotere dierentuinen, die vaak ook meer financiële ruimte hebben, hebben veelal één of meerdere dierenartsen in dienst en eigen apparatuur op locatie (werkruimte voor de dierenarts zoals een onderzoekskamer, operatiekamer en aanvullende onderzoeksmogelijkheden zoals röntgen, echo, bloedonderzoek). Een aantal veelal kleinere dierentuinen heeft een relatie met een dierenarts die op afroep een visite doet voor specifieke ziektegevallen of voor een algemene visiteronde. Daarnaast is er nog de mogelijkheid om met vervoerbare en ongevaarlijke dieren naar de praktijk te reizen.

Wanneer er gebruik wordt gemaakt van visite op afroep bepaalt een dierentuinmedewerker of er een diergeneeskundige noodzaak bestaat om een dierenarts in te roepen. Daarbij spelen verschillende factoren een rol die de beslissing om de hulp van een dierenarts in te roepen beïnvloeden, zoals de kennis en kunde van de dierentuinmedewerker om de juiste inschatting te kunnen maken, de kosten van het inschakelen van een dierenarts, de waarde van het dier voor de dierentuin en ook de flexibiliteit/planbare tijd van de betreffende dierenarts.

Het is ook van belang om te benadrukken dat alleen curatieve zorg onvoldoende is om de goede gezondheid van dieren te waarborgen. Een dierenarts is ook de aangewezen persoon om structureel te betrekken bij de preventieve zorg en het permanente toezicht op dierenwelzijn. Daarvoor is het noodzakelijk dat die regelmatig de tuin of het park bezoekt buiten de doelgerichte curatieve visites. De veterinaire gezondheidszorg, zowel preventief als curatief, is in de tuinen met een eigen dierenarts in dienst eenvoudiger te waarborgen dan in dierentuinen die op afroep werken. De dagelijkse verantwoordelijkheid over ziektekundige zaken en dierenwelzijn ligt dan bij de betreffende dierenarts in dienst van de dierentuin.

De RDA constateert dan ook dat de vrijblijvende manier waarop de veterinaire zorg voor dierentuindieren op dit moment moet worden opgenomen in het beleidsprotocol, als resultaat kan hebben dat bepaalde welzijnsproblemen en ziekteproblemen niet tijdig worden geregistreerd en behandeld, of niet worden voorkomen door het ontbreken van adequate zorg. Daarnaast kunnen er door het gebrek aan concrete normen bij de toetsing van een beleidsprotocol interpretatieverschillen ontstaan.

5.5.1. Veterinaire expertise

Om het juiste diagnostische onderzoek uit te voeren, een correcte diersoortspecifieke anesthesie te kunnen uitvoeren, toegespitste curatieve en preventieve behandelingen te kunnen geven of die voor te schrijven is de algemene kennis van een dierenarts onvoldoende. Deze dierenarts zal die specifieke dan wel specialistische kennis over de gehouden diersoorten moeten verwerven en onderhouden. Daarnaast is, vanwege de grote diversiteit aan diersoorten in dierentuinen, een netwerk van eenvoudig te consulteren dierenartsen met specifieke specialistische kennis en kunde van dierentuindieren en beleid een noodzaak.

De expertise van dierentuindierenartsen is aan verandering onderhevig. Zo worden er (met name bij de dierentuinen aangesloten bij EAZA) weinig nieuwe dieren meer uit het wild ingevoerd¹⁴, dus het beheren van de bestaande populatie is belangrijker geworden. Bij de fokprogramma's is de instandhouding van de genetische gezondheid van de betreffende populatie een belangrijke verantwoordelijkheid. Tevens hebben dierenartsen in toenemende mate te maken met nieuwe ziekten die in ons land verschijnen door klimaatverandering en globalisering, die mogelijk ook een rol in dierentuinen kunnen gaan spelen. Dit vraagt om specifieke en up-to-date-kennis van dierentuindierenartsen.

Tijdens de opleiding van dierenartsen wordt er (zeer) beperkt aandacht besteed aan de diergeneeskunde van 'vogels en bijzondere dieren' en nauwelijks tot niet aan het werken als dierentuindierenarts. Het aantal erkende specialisten op dit gebied is verhoudingsgewijs gering (kader 12).

¹⁴ NVD-dierentuinen volgen het EAZA beleid dat voorschrijft dat er in principe geen dieren uit het wild of het handelscircuit mogen worden gehaald, enkele uitzonderingen (bijvoorbeeld voor vissen) daargelaten.

Dierentuindierenarts-specialist

Dierenartsen moeten na afronding van de studie diergeneeskunde nog een aanvullende opleiding van minstens drie jaar volgen om erkend specialist te worden. Deze opleiding tot erkend veterinaire specialist is, op een enkele uitzondering na, op dit moment afhankelijk van de persoonlijke inzet en financiering van de individuele dierenarts. Het aantal opleidingsplaatsen is internationaal nog gering. Een beperkt deel van de dierentuinen investeert daadwerkelijk in de kennis en kunde van de bij die dierentuin betrokken dierenarts en andere medewerkers door het faciliteren van bijvoorbeeld nascholingen en congressen op dit vakgebied.

De interesse voor het vakgebied van dierentuindierenarts is zeker aanwezig. De praktijk is echter weerbarstig. Er zijn relatief weinig banen. Met beperkt zicht op een passende functie is het voor een dierenarts moeilijk om op dit vakgebied te focussen en te investeren in vervolgopleidingen. Het stimuleren en faciliteren van een erkende specialistenopleiding zoals het Europees erkende ECZM (European College of Zoological Medicine) of een gecertificeerd differentiatietraject kan helpen om voldoende capaciteit en expertise onder dierenartsen te borgen op de lange termijn.

Kader 12. Dierneneeskundig differentiatietraject dierentuinen.

5.6. Dierenwelzijn heeft geen 9-tot-5-mentaliteit

Voor een dierwaardige dierentuin moeten de principes ten alle tijden worden toegepast. In dit licht is een belangrijke constatering dat het leven in de dierentuin in sterke mate wordt beïnvloed door de openingstijden, seizoenen, feestdagen en schoolvakanties. Niet alleen in het kader van de blootstelling van dieren aan bezoekers, maar ook omdat tijdens en rondom de openingstijden veelal ook het personeel aanwezig is voor verzorging en dierenwelzijnsmonitoring. Echter, omdat het welzijn van dieren er op elk moment voor het dier zelf toe doet, moet dierenwelzijn ook benaderd worden als een constant proces en vraagt het om een meer holistische aanpak (Brando & Buchanan-Smith, 2018). Dit betekent onder andere dat welzijn niet alleen overdag moet worden bevorderd, maar dat dierentuinen ook aandacht moeten hebben voor nachtelijke behoeften van dieren, waarbij slaap, rust en natuurlijke nachtelijke gedragingen belangrijk zijn, lettende op het natuurlijk dag-nacht ritme van de soort. Gedragsverrijking moet worden geïntegreerd in de dagelijkse routines van de dieren, en mag niet beperkt blijven tot bepaalde tijdstippen. Dit geldt ook voor nachtelijke uren, waar bijvoorbeeld automatisch voederen of andere vormen van verrijking kunnen bijdragen aan het welzijn (Brando & Buchanan-Smith, 2018). Ook dient de fysieke en mentale toestand van dieren voortdurend te worden gemonitord. Door het gebruik van camera's, sensoren en andere technologische hulpmiddelen kan het welzijn van dieren

ook tijdens de nacht worden gevolgd. Dit helpt om gedragspatronen te identificeren en vroegtijdig gedragsveranderingen te detecteren.

5.7. Alle dieren in de dierentuin?

Het houden van dieren in dierentuinen gaat gepaard met beperkingen die niet altijd verholpen kunnen worden. Zo kan het (veranderende) klimaat van invloed zijn op het welzijn van dieren wanneer het geschikte omgevingsklimaat niet na te bootsen valt (bijvoorbeeld omdat het binnen houden van de dieren op andere vlakken te veel beperkingen oplegt). Daarnaast geldt voor veel diersoorten dat zij bepaalde noodzakelijke handelingen in het kader van verzorging of veterinaire behandeling niet toe laten. Deze dieren moeten hier eerst op getraind worden om zo minder stress te ervaren, of zij worden voor dergelijke handelingen gesedeerd. Omdat sommige handelingen routinematig moeten worden uitgevoerd, zoals het bekappen van hoeven, ondervinden deze dieren regelmatig een zekere mate van ongerief aan de gehouden omstandigheden.

Daarnaast is het voor sommige soortspecifieke natuurlijke gedragingen bijna niet mogelijk om ze voor het dier te faciliteren. Denk hierbij aan diersoorten die in de natuur grote afstanden afleggen in het kader van hun migratiepatroon, zoals olifanten, of aan gieren die voldoende ruimte moeten hebben om te zweven. Ook is het erg lastig om hoog-intelligente dieren zoals dolfijnen, primaten en beren voldoende uitdaging te bieden in hun verblijf om verveling te voorkomen. Van sommige diersoorten is er nog onvoldoende kennis over hun soortspecifieke behoeftes beschikbaar om met zekerheid te kunnen stellen of positief welzijn gefaciliteerd kan worden in dierentuinen. Onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek kan de kennis ten aanzien van deze soorten, bijvoorbeeld in de groep aquatische dieren, verhogen.

Indien een dier niet de juiste omgevingsomstandigheden kan worden geboden of niet in zijn essentiële gedragsbehoeftes kan worden voorzien, is het onwaarschijnlijk dat het een toestand zal bereiken die het zelf als positief ervaart. Als dit structureel van toepassing is op een bepaalde diersoort, moet er overwogen worden om deze soorten sectorbreed niet meer te houden, tenzij er zwaarwegende redenen zijn om dit wel te doen (nee, tenzij-principe).

Voor dierentuinen zou een aantoonbare impact op de instandhouding van soorten, een bepaald educatief effect, of de opvang van een dier als dergelijke reden kunnen fungeren. Maar ook dan dient het welzijn van het dier voorop te worden gesteld. Een mogelijke manier om doelen als de instandhouding van soorten en educatie te koppelen aan dierenwelzijn is door gebruik te maken van de 3V's: vervangen, verminderen, verfijnen. Deze principes vinden hun oorsprong in de proefdierkunde, maar kunnen ook voor dierentuinen een manier zijn om de waarde van educatie- en conservatieprogramma's te verbinden aan een grotere aandacht voor dierenwelzijn (Brando & Gjerris, 2022).

6. Doelen en de belangen van dieren; aandachtspunten en dilemma's

Door de zes principes leidend te maken in de wijze waarop dieren gehouden worden, kan er aan een dierwaardige dierentuin worden gewerkt. Tegelijkertijd hebben dierentuinen een rol te vervullen op het gebied van soortenbehoud en educatie. De RDA ziet enkele punten van zorg en dilemma's voor dierentuinen die aandacht behoeven in hun ontwikkeling naar de toekomst.

6.1. Presentaties met levende dieren

Er vinden in dierentuinen verscheidene dierpresentaties plaats (onder het publiek ook wel bekend als shows). Bij dierpresentaties is te denken aan voedermomenten, roofvogelshows, het hanteren van bepaalde dieren, fotomomenten met dieren, en presentaties waarin dieren specifieke gedragingen vertonen die binnen of buiten hun natuurlijke gedragsrepertoire vallen. Deze presentaties kunnen zowel een recreatieve als educatieve waarde hebben.

De zes principes voor het houden van dieren leggen beperkingen op aan de type dierpresentaties die acceptabel zijn in het kader van een dierwaardige houderij. Er moet immers rekening worden gehouden met de integriteit van het dier met zijn natuurlijke gedragsrepertoire, het belang van keuzevrijheid in het kader van het actorschap van dieren, en het potentieel ervaren van negatieve affecten als stress, honger en dorst tijdens of rondom de presentatie. Dit betekent dat dieren zich in ieder geval aan de situatie moeten kunnen onttrekken, geen onnatuurlijke gedragingen vertonen, dieren niet worden gehanteerd door bezoekers en er geen gebruik wordt gemaakt van aversieve methoden zoals het hongerig maken van dieren of het houden van dieren in een beperkte en stimulusarme omgeving om de motivatie voor een bepaalde activiteit (bijvoorbeeld eten of vliegen) te verhogen. Bij het beoordelen van de aanvaardbaarheid van een dierpresentatie moeten de omstandigheden waarin de dieren worden gehouden voorafgaand en na afloop van de presentatie ook worden meegewogen.

De RDA ziet dat dierpresentaties zowel binnen als buiten de dierentuinsector een onderwerp van discussie zijn. Verscheidene Nederlandse dierentuinen hebben in de afgelopen jaren afstand genomen van bepaalde vormen van presentaties. In de *EAZA Standards for Welfare, Accommodation and Management of Animals in Zoos and Aquariums* (EAZA, 2024b) zijn richtlijnen opgenomen ten aanzien van presentaties met levende dieren. Naar aanleiding van Kamervragen zijn de voorschriften in de vergunning ten aanzien van dierpresentaties voor een vergunninghouder in Nederland aangepast. Ook heeft voormalig minister Adema (Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit) bij het

beantwoorden van Kamervragen in juni 2024 toegezegd de mogelijkheid te onderzoeken om publieksinteracties met dierentuindieren te verbieden (Kamerstuk, 2024). De RDA stelt dat dierpresentaties dierwaardig moeten zijn, in lijn met alle zes principes voor dierwaardige houderij, en een aannemelijke en wezenlijke educatieve waarde moet hebben voor bezoekers.

6.2. Het behouden van genetische diversiteit

Dierentuinen beogen door middel van hun populatiemanagement gezonde dierpopulaties in stand te houden. Dit is van toenemend belang doordat er aan veel dierentuinpopulaties geen 'nieuwe' genen meer worden toegevoegd vanuit het wild of het handelscircuit. Door de beperkte aantallen individuen binnen de dierpopulaties is er een risico op het verlies van genetische diversiteit, toename van inteelt en de daling van de genetische fitness van dieren (Boakes et al., 2007; Che-Castaldo et al., 2021). Dit is een risico voor de rol die dierentuinen kunnen vervullen bij het behoud van biodiversiteit, met name op het gebied van succesvolle (her)introductions in het wild. Onderzoek onder vierhonderd dierentuinpopulaties van gewervelde diersoorten toonde aan dat 87 procent niet voldeed aan de opgestelde indicatoren (populatiegrootte en aantal oorspronkelijke ouderdieren) voor een langdurig genetisch gezonde dierpopulatie (Che-Castaldo et al., 2021). Desondanks bleek dat het populatiemanagement in dierentuinen het verlies van genetische diversiteit in de meeste dierpopulaties succesvol heeft vertraagd of zelfs heeft voorkomen (Che-Castaldo et al., 2021).

Het populatiemanagement omvat het uitwisselen van dieren met andere dierentuinen en het zoeken naar geschikte diercombinaties om de genetische diversiteit in de relatief gesloten populaties zo hoog mogelijk te houden. Kennis over de genetische code van individuele dierentuindieren helpt dierentuinen om betere fokkeuzes te maken en om de genetische gezondheid van de dierpopulaties te monitoren. EAZA beschikt over een biobank, waarin biologisch materiaal van duizenden dierentuindieren zijn opgeslagen (EAZA, n.d.-a). Dit materiaal kan beschikbaar worden gesteld voor diagnostisch onderzoek of gebruikt worden voor DNA-analyses. In de toekomst kunnen genenbanken die gebruikmaken van gecryopreserveerde geslachtscellen of geïnduceerde pluripotente stamcellen potentieel aanvullend van waarde zijn voor het behoud van de genetische biodiversiteit in (dierentuin)populaties (Ballou et al., 2023). Met een dergelijke biobank wordt levend geslachtsmateriaal van dieren opgeslagen dat op een later moment voor voortplantingsdoeleinden kan worden ingezet via technieken als inseminatie, in vitro fertilisatie of embryo-transplantatie. Cryopreservatie kent nog een aantal uitdagingen en rondom sommige mogelijke toepassingen ervan hangen morele vraagstukken. De technologische ontwikkelingen hebben de aandacht van EAZA, die inmiddels als onderdeel van de Biobank Working Group een Cryopreservation Interest Group (CIG) heeft opgericht en een Position Statement heeft uitgegeven (EAZA, 2024a).

6.3. Doden van gezonde dieren

Een veelbesproken onderwerp wat betreft dierenentuinen is het doden van gezonde dieren omdat ze om uiteenlopende redenen boventallig worden geacht. Bijvoorbeeld omdat zij niet bijdragen aan de genetische diversiteit van de dierenuinpopulatie of omdat ze niet passen bij de sociale structuur van een gehouden groep dieren, waardoor het welzijn van het individuele dier of andere dieren in het geding komt. Of omdat dierenentuinen simpelweg te maken hebben met beperkte ruimte voor het huisvesten van dieren. Dieren die boventallig worden geacht, worden ook wel surplusdieren genoemd. Wanneer er voor deze dieren geen geschikte plek elders kan worden gevonden, bijvoorbeeld in een andere dierenuin, wordt er in sommige gevallen gekozen voor het doden van een boventallig dier. Indien mogelijk worden de gedode dieren opgevoerd aan andere dieren in de dierenuin.

Het doden van gezonde dieren is een kwestie die meer speelt bij dierenentuinen die aangesloten zijn bij EAZA dan bij andere dierenentuinen. Dit heeft te maken met het EAZA-voorschrift dat dierenuindieren maar aan een beperkt aantal andere partijen mogen worden afgegeven en in principe niet in het handelscircuit mogen worden verkocht. Dit is onder andere ingesteld omdat EAZA van mening is dat een dier dat eens aan de zorgen van EAZA is toevertrouwd altijd onder dezelfde kwalitatieve omstandigheden gehouden moet worden. Uitplaatsen naar een plek waar je de controle kwijt bent, zoals een handelaar, biedt die garantie niet. Het met gesloten beurs overbrengen van dieren naar EAZA-leden dient daarnaast ook de populatiemanagementprogramma's (EEP's). Uitwisselingen van dieren die van belang zijn voor de genetische gezondheid van de dierenuinpopulatie worden met dit systeem niet beperkt door de financiële draagkracht van de ontvangende partij. Maar aangesloten dierenentuinen hebben hierdoor ook minder opties tot hun beschikking om hun 'boventallige' dieren uit te plaatsen. EAZA staat onder strenge voorwaarden uitwisseling van dieren met niet-EAZA leden wel toe. In het geval van EEP-soorten gebeurt dit alleen als het in het belang van het populatiemanagementprogramma is. De richtlijn ten aanzien van transacties met niet EAZA-leden is opgenomen in het *EAZA Population Management Manual* (EAZA, 2025). Over het doden van surplusdieren heeft EAZA een beleidsadvies opgesteld: *Position Statement on Management Euthanasia/Culling* (EAZA, 2023b)

Er zijn maar enkele Nederlands EAZA-leden die proactief het verhaal van boventalligheid aan het publiek vertellen. Terughoudendheid hierin is deels te verklaren doordat dierenentuinen in het verleden te maken kregen met negatieve publiciteit wanneer het doden van een boventallig dier de publieke aandacht trok. Een bekend voorbeeld is giraffe Marius. Marius werd in 2014 gedood in Kopenhagen Zoo, omdat zijn genen oververtegenwoordigd waren in de dierenuinpopulatie giraffen (NOS, 2014). Hij was daarom niet geschikt voor het fokprogramma en er was geen plaats voor deze girafhengst in een andere EAZA-dierenuin. Het dier werd gebruikt voor een educatieve dissectie waar bezoekers bij aanwezig konden zijn en werd daarna gevoerd aan de leeuwen van het park. De gebeurtenis haalde het wereldnieuws.

Voor de Nederlandse dierentuinen die niet zijn aangesloten bij EAZA zijn er meer wegen om hun dieren 'kwijt' te kunnen. Zij kiezen daardoor veel minder snel voor het doden van de voor die dierentuin boventallige dieren. Het is in principe legaal om dieren te verkopen aan een dierenhandelaar, of een bemiddelaar (broker) in te schakelen om een dier elders te plaatsen. Het verkopen van dieren aan een handelaar kan zelfs een inkomstenbron zijn. Voor handelaren zijn dierentuinen in Oost-Europa en Azië een belangrijke afzetmarkt. In veel landen is het aankopen van exotische dieren door dierentuinen, maar ook door particulieren, nog steeds gemeengoed. Wel vereist artikel 4.11 van het Bhd dat de Nederlandse dierentuinvergunninghouder bij een overdracht van dieren zich ervan verzekert dat de ontvangende partij de dieren houdt, huisvest en verzorgt op een wijze die overeenkomt met de voorschriften voor dierentuinen in hoofdstuk 4, paragraaf 1 van het Bhd.¹⁵

EAZA schatte in 2014 dat het aantal dierentuindieren dat per jaar in Europa omwille van 'management-redenen' gedood wordt tussen drieduizend en vijfduizend ligt (BBC, 2014). Om hoeveel dieren het exact gaat is niet bekend. Eind 2024 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen over een plan van aanpak voor een einde aan het doden van gezonde dieren in dierentuinen. De staatssecretaris van het ministerie van LNVN heeft in reactie op deze motie toegezegd te laten onderzoeken hoe vaak het doden van surplusdieren in dierentuinen voorkomt, de redenen hierachter, de bestemming van de dieren (denk aan voederdieren, wetenschap of destructie), en de alternatieven voor populatiemanagement en het doden van surplusdieren in dierentuinen (Kamerstuk, 2025).

6.3.1. Fokken en geboorteplanning

Het voortplanten van dieren kan leiden tot boventallige dieren. Er zijn verscheidene redenen waarom er met dierentuindieren gefokt wordt.

Zo wordt voortplanting vaak wenselijk geacht voor het welzijn van dieren, omdat ze daarmee een onderdeel uit hun natuurlijke gedragsrepertoire kunnen uitoefenen. Bij sommige diersoorten leren jongere dieren van ouderdieren hoe de omgang en verzorging van nakomelingen in zijn werk gaat of helpen ze daadwerkelijk mee. Het krijgen en grootbrengen van nakomelingen is voor veel soorten ook van belang voor de sociale structuur van de groep.

Daarnaast is voortplanting noodzakelijk voor de instandhouding van een gezonde dierentuinpopulatie en daarmee van groot belang voor de populatiemanagementprogramma's van EAZA. Maar niet alle dieren waarmee gefokt wordt in dierentuinen zijn onderdeel van een dergelijk programma. Deze dieren worden bijvoorbeeld gehouden omdat zij geliefd zijn bij het publiek of omdat er een specifiek educatief verhaal bij verteld kan worden, en niet zozeer om een directe waarde voor het

¹⁵ RVO stelt dat er gecontroleerd wordt bij in het licht van 4.11 Bhd risicovolle transacties, zoals verkoop aan een handelaar. De dierentuin moet kunnen aantonen dat men overtuigend heeft gedaan naar de situatie bij de ontvangende partij. Veel handelaren zijn tegenwoordig bemiddelaars; de dieren gaan niet naar hun huisadres, maar rechtstreeks naar de plaats van bestemming. De overheid kan niet zien dat er een handelaar tussen zit, waardoor risicovolle transacties ook gemist kunnen worden.

behoud van biodiversiteit. Dieren laten voortplanten kan voor dierentuinen ook de gunstige bijkomstigheid hebben dat de jonge dieren meer bezoekers trekken.

Verantwoorde dierentuinen zoeken naar een balans waarbij dieren zich toch kunnen voortplanten maar het aantal geboren jongen gereduceerd wordt, bijvoorbeeld door het interval tussen worpen te vergroten, of in een groep maar enkele dieren toe te staan zich voort te planten. De middelen die kunnen worden ingezet voor geboortepanning zijn niet geheel vrij van discussie. Sommige methoden die ingrijpen in de hormoonhuishouding kunnen immers (ongewenste) gevolgen met zich meebrengen voor het gedrag en uiterlijk van het dier. Waar mogelijk en indien gewenst maken dierentuinen gebruik van reversibele methoden.

Onderstaand kader toont dat dierentuinen complexe afwegingen moeten maken aan de hand van een casus: de gorilla in dierentuinen. De gorilla is een bedreigde diersoort, waardoor er voor het instituut dierentuin een zwaarwegende reden is om met die diersoort te fokken binnen een populatiemanagementprogramma. In groepen waar jonge dieren aanwezig zijn is er meer activiteit merkbaar. Ook worden de hiërarchische verhoudingen in de groep en soortspecifieke gedragingen ten aanzien van het grootbrengen van jongen ondersteund. Maar boventallige dieren kunnen bij de fok niet voorkomen worden en voor deze dieren is het niet altijd mogelijk om ze te houden volgens de dierwaardigheidsprincipes.

Casus: de gorilla

Bij diersoorten die een haremstructuur kennen, zoals bij gorilla's, ontstaat in dierentuinen een overschot aan mannelijke dieren. Deze dieren zijn lastiger te plaatsen bij andere dierentuinen. Het Europese populatiemanagementprogramma van de gorilla heeft een aantal mogelijkheden toegepast om boventalligheid te voorkomen:

- A) slechts twee of drie fokvrouwjes per groep plaatsen, waardoor de vorming van meer fokgroepen mogelijk wordt;
- B) jonge mannetjes, die in de toekomst nieuwe fokmannetjes zullen worden, langer in hun gezinsgroepen houden (tot ongeveer twaalf jaar oud), mits er geen ernstige onverenigbaarheid optreedt;
- C) het interval tussen geboortes verlengen met behulp van selectieve anticonceptiemiddelen;
- D) bachelorgroepen vormen; in sommige gevallen als een overgangsstadium voordat de mannelijke dieren deel uitmaken van een fokgroep, of in andere gevallen als een permanente situatie;
- E) in uitzonderlijke gevallen, het alleen huisvesten van enkele van de oudere mannetjes wanneer het gezelschap van een soortgenoot het welzijn van deze individuen ernstig zou schaden;

- F) jonge gorillamannetjes castreren om ze in hun geboortegroep te kunnen handhaven. Deze dieren ontwikkelen geen zilverrug en tonen het daarbij passende 'haantjesgedrag' niet. Ze verliezen dus wel een gedeelte van hun natuurlijke mannelijke gedragsrepertoire;

Het doden van mensapen die boventallig worden geacht is omstreden en gebeurt op dit moment niet in Nederland. Bij andere diersoorten, zoals bepaalde hoefdieren waarbij de boventallige mannelijke dieren worden gedood en kunnen worden gevoerd aan de roofdieren, is dit minder omstreden.

Kader 13. Fokken met de gorilla; een casus.

6.3.2. Omgaan met boventalligheid

Voor dierentuinen zijn er dus relevante redenen om met dieren te fokken en tegelijkertijd zijn boventallige dieren te verwachten bij het fokken met sommige diersoorten of in specifieke situaties. De morele afweging die gemaakt moet worden rondom het doden van gezonde dieren is echter complex en valt niet vanzelfsprekend een bepaalde kant op. Dierentuinen zouden het publiek proactief moeten informeren over hun collectiebeleidsplan en hun afwegingen. Bij de educatieve taak van een dierentuin hoort ook het verhaal dat bepaalde diersoorten zich voeden met andere dieren. Voor het voeden van dierentuinendieren kan dat gaan om gedode productiedieren maar ook om gedode dierentuindieren, dieren uit begrazingsprojecten of vanuit het faunabeheer. De terughoudendheid van dierentuinen om open te zijn over keuzes rondom boventallige dieren is in het licht van potentiële publieke weerstand te verklaren, maar helpt de integriteit van de sector niet vooruit. Doordat de afwegingen rondom het wel of niet voortplanten van dieren en het wel of niet doden van een dier vaak niet inzichtelijk en navolgbaar zijn voor buitenstaanders, kan men gaan twijfelen aan de intenties achter de gemaakte keuzes.

Het doden van gezonde dierentuindieren komt voor de RDA pas in beeld wanneer de diercollectie in lijn is gebracht met de doelen van dierentuinen, verantwoord fokbeleid is toegepast om boventallige dieren te voorkomen en er een maximale inspanning is gedaan om het dier in de dierentuin of elders in goede omstandigheden onder te brengen (nee, tenzij-principe). Dierentuinen zouden het ontstaan van boventalligheid van dieren in ieder geval zoveel mogelijk moeten zien te voorkomen door (1) zich aan te sluiten bij populatiemanagementprogramma's en zich te houden aan de voorgestelde aanbevelingen, en (2) de fok daar waar mogelijk te beperken of terug te dringen, mits daarmee het welzijn van de dieren niet wezenlijk geschaad wordt.

Naast verantwoorde fokkeuzes om boventalligheid te voorkomen, kan het probleem ook verminderd worden door meer boventallige dieren uit te plaatsen in plaats van te doden. Maar de uitplaatsingsmogelijkheden zijn beperkt. Bij het uitplaatsen van dieren moet

een dierenvergunninghouder zich ervan verzekeren dat de plaats van bestemming minimaal voldoet aan de Nederlandse voorschriften op het gebied van het houden, huisvesten en verzorgen (Bhd 4.11). EAZA kan bij uitplaatsingen naar niet-aangesloten dierentuinen aanvullende eisen stellen aan de ontvangende dierentuin, zoals het voldoen aan EAZA richtlijnen met betrekking tot het verblijf, de faciliteiten en het collectiebeleid.

7. Knelpunten en aangrijpingspunten in het wettelijk kader

7.1. Vergunningen voor onbepaalde tijd

Het vergunningsverleningsstelsel werd van kracht in 2002. Toen zijn alle dierentuinen geïnspecteerd door de Visitatiecommissie Dierentuinen. Als de beoordeling positief was, werd destijds door RVO een vergunning verleend voor de bestaande collectie en faciliteiten, zoals dierenverblijven, voedselkeukens, educatieve voorzieningen en natuurbehouds-inspanningen. Het was destijds echter niet haalbaar om álle verblijven in álle dierentuinen in detail te beoordelen. Zo zijn er destijds verblijven toegevoegd aan de vergunning die in 2002, met de dierenwelzijns kennis van toen, slechts vluchtig of helemaal niet zijn bekeken. Ook die vergunningen gelden voor onbepaalde tijd. Zolang dierentuinen geen wijzigingen aanbrengen worden zij niet opnieuw beoordeeld door RVO. Bij aanpassingen of bij het bouwen van een nieuw verblijf moet wel opnieuw een aanvraag worden gedaan om deze toe te voegen aan de dierentuinvergunning (kader 14).

Doorgeven van aanpassingen aan RVO

In de praktijk is gebleken dat veel van de wijzigingen aan verblijven en collecties niet doorgegeven zijn. RVO is daarom in 2023 een hersteltraject gestart, waarbij alle nog niet vergunde verblijven en collecties in alle dierentuinen worden getoetst aan de normen van de huidige tijd.

In gesprekken die de RDA met de sector heeft gevoerd kwam naar voren dat men het aanvraagproces erg tijdsintensief vindt en dat er (te) veel papierwerk bij komt kijken. Dat maakt dat niet alle dierentuinen gemotiveerd zijn om kleine aanpassingen door te geven. De vragen die beantwoord moeten worden, worden door de dierentuin ook niet altijd als relevant ervaren. Dat geldt met name voor dierentuinen waar veel interne expertise aanwezig is. Daarnaast leeft er enige frustratie in de sector, omdat de beoordeling van de aanvraag in hun ervaring deels afhankelijk lijkt te zijn van de persoon die hem beoordeelt.

Kader 14. Vergunningaanvraag voor wijzigingen en het hersteltraject voor dierentuinvergunningen van RVO.

De vergunningen die voor onbepaalde tijd worden afgegeven genereren op zichzelf geen prikkel voor dierentuinen om bestaande, soms gedateerde verblijven te innoveren. Moderniseren gaat juist gepaard met een risico voor de vergunninghouder. Hoewel het mogelijk is om van tevoren contact op te nemen met RVO over (ver)bouwplannen van een verblijf, zal deze pas na oplevering geïnspecteerd en beoordeeld worden. Het kan zijn dat het nieuwe of aangepaste verblijf (dat eerder wel vergund was) bij toetsing aan

de huidige maatstaven niet positief beoordeeld wordt. In veel gevallen kan het verblijf wel worden toegevoegd aan de vergunning op voorwaarde dat er nog aanpassingen worden uitgevoerd binnen een door RVO gestelde termijn. Dit kan gepaard gaan met onverwacht hoge kosten voor de vergunninghouder. Ook kan het voorkomen dat de dieren tijdens werkzaamheden, of als een verblijf nog niet kan worden toegevoegd aan de vergunning, 'achter de schermen' komen te zitten waar de verblijfsomstandigheden doorgaans minder goed zijn.

7.2. Dieren achter de schermen

Dierentuinen genieten een uitzonderingspositie ten aanzien van de huis- en hobbydierenlijst (de positieflijst), waardoor dieren die niet op deze lijst staan wel in het bezit mogen zijn van dierentuinen. Maar niet alle dieren worden altijd tentoongesteld. Dierentuinen kunnen dieren ook achter de schermen laten verblijven. Hier wordt gebruik van gemaakt als tijdelijke oplossing, bijvoorbeeld wanneer er sprake is van problemen in de sociale dynamiek van een groep, vanwege ziekte of beoogd transport. Ook worden hier soms dieren gehouden tijdens werkzaamheden aan hun verblijf of in afwachting van de oplevering en vergunningverlening van een nieuw verblijf. Sommige dierentuinen houden ook diersoorten permanent achter de schermen, bijvoorbeeld in het kader van een herintroductieprogramma.

Dierentuinen hebben doorgaans achter de schermen kleinere verblijven die niet toegespitst zijn op alle diersoortspecifieke behoeften en daardoor ook niet geschikt zijn voor het houden van dieren voor langere tijd. In de periode dat de dieren niet tentoongesteld worden, is het zicht op de dieren vanuit de directe instanties juist verminderd. Omdat deze verblijven niet gebruikt worden voor het tentoonstellen van dieren, zijn ze niet specifiek opgenomen in de vergunning en wordt erover ook geen advies aan RVO uitgebracht door de visitatiecommissie.

De wetgever schrijft wel voor dat de vergunninghouder het welzijn van de dieren moet borgen. De NVWA en RVO kunnen hierop toezien en handhaven. Hoewel de NVWA ook totaalcontroles uitvoert, werkt de instantie hoofdzakelijk meldingsgericht. Hierbij kan worden opgemerkt dat het risico op welzijnsproblematiek achter de schermen groter is dan in het tentoongestelde gedeelte, terwijl de kans dat welzijnsproblemen van dieren achter de schermen bij de NVWA gemeld worden juist kleiner is. Omdat verzorgend personeel en de eventueel betrokken dierenarts ook een werkrelatie hebben met de vergunninghouder, en een melding in deze situatie makkelijker te herleiden valt naar één persoon of een beperkt aantal mensen, kunnen zij terughoudend zijn in het doen van een melding.

7.3. De mogelijkheid om vergunningen tussentijds te wijzigen

Vergunningen voor dierentuinen worden voor onbepaalde tijd verleend. Desondanks kunnen de voorschriften en beperkingen die aan een vergunning worden verbonden wél op basis van de huidig geldende wetgeving worden gewijzigd. Uit artikel 7.5 lid 2 van de Wet dieren volgt dat ambtshalve (of op aanvraag) voorschriften en beperkingen van een dierentuinvergunning kunnen worden gewijzigd, aangevuld of ingetrokken. Uit artikel 4.6 van het Besluit houders van dieren (samen met 7.5 lid 1 en 4 Wet dieren) volgt dat de voorschriften altijd een nadere uitwerking moeten zijn van artikelen 4.7 t/m 4.12 van het Besluit houders van dieren. Het is dus mogelijk om de voorschriften bij de vergunning te wijzigen als nadere uitwerking van deze artikelen. Nieuwe wetenschappelijke inzichten over het welzijn van dieren kunnen dus in principe wel worden gebruikt om op deze wijze eerder verleende vergunningen tussentijds aan te passen.

Voor het wijzigen van bestaande vergunningen moet heel goed worden gemotiveerd waarom de voorschriften aan de vergunning worden toegevoegd en waarom nu pas, waarbij ook de belangen van de dierentuin bij een ongewijzigde vergunning moeten worden gewogen. Een obstakel bij het voldoen aan de relatief hoge bewijslast voor het wijzigen van vergunningsvoorschriften is dat er minder onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek is uitgevoerd naar het welzijn van de verscheidene diersoorten in dierentuinen dan naar veel gehouden gezelschapsdieren en productiedieren.

RVO heeft bij een zeer beperkt aantal gevallen de vergunningsvoorschriften van een specifieke vergunninghouder aangepast door bovenstaande juridische route te bewandelen. Het is tot nog toe niet als uniforme beleidskeuze ingezet, bijvoorbeeld om voor een bepaalde soort op basis van wetenschappelijke inzichten aan alle dierentuinen met die diersoort voorschriften toe te voegen aan de vergunningen.

De RDA acht het wenselijk dat het wettelijk kader dierentuinen blijvend ertoe beweegt om zich te ontwikkelen met behulp van nieuwe wetenschappelijke inzichten in dierenwelzijn en de dierentuindoelstellingen. Om dit te bereiken zou in de regelgeving een vaste periodieke herbeoordeling kunnen worden verankerd of het vergunningstelsel zou kunnen worden omgevormd naar een systeem met vergunningen voor bepaalde tijd.

8. Conclusie, randvoorwaarden en mogelijke instrumenten

8.1. Conclusies RDA-verkenning

Nederland is rijk aan 59 vergunde dierentuinen. Ze zijn erg verschillend: in de dieren die ze houden, op welke doelstellingen ze inzetten en de impact die ze hebben, maar ook in de mate waarin ze samenwerken en moderniseren. De dierentuin als instituut kan een belangrijke rol vervullen op het gebied van de instandhouding van soorten, educatie, wetenschappelijk onderzoek en de opvang van wilde dieren. Het wettelijk kader moet zorgen dat dierentuinen een bijdrage leveren aan de in de wet geformuleerde doelen, het welzijn van dieren borgen en dat dierentuinen veilig zijn (c.q. dieren niet ontsnappen).

De RDA heeft aan de hand van een publieksenquête de houding van Nederlanders ten aanzien van dierentuinen in kaart gebracht. Hieruit kwam naar voren dat er veel draagvlak is voor dierentuinen. Dat is een groot goed voor de sector. Maar het denken over dieren verandert in de maatschappij. Om de maatschappelijke *'license to operate'* te behouden, dient de sector ook het deel van de Nederlanders die kritisch kijkt naar dierentuinen serieus te nemen. Drie op de tien Nederlanders vinden dat dierentuinen er in de toekomst anders uit moeten zien, en één op de tien zou ze het liefst helemaal zien verdwijnen. Mensen die zich in de afgelopen jaren negatiever zijn gaan verhouden tot dierentuinen deden dit voornamelijk vanwege zorgen over de dieren. De helft van de Nederlanders stelt zelfs dat uit dierenwelzijnsoverwegingen niet alle diersoorten gehouden zouden moeten worden in dierentuinen.

Uit de enquête kwam ook naar voren dat de taken van dierentuinen - met name in het licht van de instandhouding van soorten, opvang van wilde dieren en educatie - belangrijk worden bevonden door het Nederlands publiek. Het beschermen van diersoorten en het voorkomen van het uitsterven van diersoorten werd door Nederlanders die hopen op het voortbestaan van dierentuinen als belangrijkste taak voor de toekomstige dierentuin gezien. Dit is in lijn met de legitimatie van dierentuinen in de Europese dierentuinrichtlijn, namelijk bijdragen aan het behoud van de biodiversiteit. De RDA ziet echter dat het wettelijk kader op het gebied van de doelen vooral gericht zijn op voornemens en inspanningen en niet op meetbare output. In de sector worden de doelen daardoor erg divers ingevuld en wordt de impact hiervan doorgaans niet gekwantificeerd of gepubliceerd.

Om dierentuindieren op dierwaardige wijze te houden moet gebruikt worden gemaakt van de hiervoor opgestelde zes leidende principes, die zijn opgebouwd uit de erkenning van de intrinsieke waarde van dieren, respect voor de integriteit van dieren en het borgen van positief welzijn dieren. De RDA ziet nog enkele aandachtspunten voor een ontwikkeling richting dierwaardige dierentuinen. Zo moeten structurele aantastingen

van de integriteit van dieren worden voorkomen. Om het positief welzijn van dieren te borgen moet er onder andere meer aandacht komen voor het actorschap voor dieren en voor het welzijn van dieren buiten de openingstijden van de dierentuin. Ook moet de gezondheid van dieren beter geborgd worden via de wettelijke voorwaarden die worden gesteld aan de veterinaire zorg. Daarnaast zijn sommige dierpresentaties niet verenigbaar met de zes leidende principes. Deze zullen in een ontwikkeling naar een dierwaardige dierentuin hun uittrede moeten doen. Het is daarnaast erg aannemelijk dat positief welzijn door verschillende factoren (systeemgebonden, klimaatgebonden, diergebonden) niet voor alle gehouden diersoorten realistisch is.

Zorgdragen voor dierwaardigheid én voor de doelen van de dierentuinen gaat ook gepaard met dilemma's. Zo is het fokken met dieren een middel om een gezonde reservepopulatie van een diersoort in stand te houden of om bepaalde diersoorten in voor hen belangrijke gedragsbehoeftes te voorzien. Er wordt ook met dieren gefokt die niet bedreigd zijn in het wild. Bij het fokken van dieren in een (bijna) gesloten populatie kan genetische versmalling optreden, wat een uitwerking kan hebben op de gezondheid van dieren en de potentiële waarde van deze dieren voor het wild. Ook is er niet voor alle dieren plek. Hierdoor ontstaan ethische vraagstukken over het gebruik van geboortebeperking en het doden van gezonde dieren die erg complex van aard zijn. Dergelijke afwegingen moeten zeer zorgvuldig worden gemaakt. De RDA ziet dat nog weinig dierentuinen hier transparant over communiceren, mede vanwege de kans op maatschappelijke kritiek. Een mogelijke manier voor dierentuinen om doelen als de instandhouding van soorten en educatie te koppelen aan dierenwelzijn is door gebruik te maken van de 3V's: vervangen, verminderen, verfijnen.

Als laatste ziet de RDA enkele knelpunten in het bestaande wettelijk kader. Zo zijn de normen op het gebied van welzijn, veterinaire zorg en de maatschappelijke doelen van dierentuinen veelal open van karakter en wordt in het geval van het laatste niet gestuurd op impact. In het kader van dierenwelzijn constateert de RDA dat er op dit moment onvoldoende zicht is op dieren die door dierentuinen 'achter de schermen' worden gehouden. Ook hebben de vergunningen die voor onbepaalde tijd worden verleend tot gevolg dat verouderde verblijven kunnen blijven bestaan. Het moderniseren van verblijven is voor de dierentuin zelfs een risico, omdat het dan voor toevoeging aan de bestaande vergunning moet worden getoetst aan de normen van de huidige tijd. De RDA vindt het een onwenselijke situatie dat dierentuinen via het vergunningstelsel op dit moment maar zeer beperkt bijgestuurd kunnen worden naar de wetenschappelijke inzichten van deze tijd.

8.2. Vier randvoorwaarden voor de dierentuin van de toekomst

De RDA heeft in zijn proces veel zaken over dierentuinen in kaart gebracht en is op basis van zijn bevindingen tot vier randvoorwaarden gekomen. Dierentuinen die aan deze randvoorwaarden voldoen sluiten aan bij de maatschappelijke verwachtingen en

wetenschappelijke inzichten over dierentuinen en het houden van dieren. Ze zijn als volgt geformuleerd:

*1. Het houden van dieren in dierentuinen gebeurt op dierwaardige wijze, waarbij (i) de **intrinsieke waarde** van het dier erkend wordt (ii) de **integriteit** van het dier wordt gerespecteerd en (iii) het **positief welzijn** van de gehouden dieren wordt gewaarborgd.*

Erkenning van de intrinsieke waarde van het dier heeft de implicatie dat dierentuindieren niet slechts instrumenteel worden ingezet. Hun eigen belangen dienen altijd meegewogen te worden. Dit betekent ook dat er grenzen zijn aan de inbreuken die gedaan mogen worden op het welzijn en de integriteit van het dier voor andere doeleinden, zoals het behoud van soorten, educatie en recreatie. Respect voor de integriteit van het dierentuindier heeft onder meer de implicatie dat de omgeving moet worden aangepast aan het dier en het dier niet aan de omgeving.

Het borgen van positief dierenwelzijn houdt in dat er continu invulling wordt gegeven aan goede voeding, een goede omgeving en een goede gezondheid van dieren. Ook dient rekening te worden gehouden met soortspecifieke behoeften en dient het uitoefenen van natuurlijk gedrag en het actorschap van dieren te worden gefaciliteerd. Als een dier niet de juiste omgevingsomstandigheden kan worden geboden of als er niet in zijn essentiële gedragsbehoeftes kan worden voorzien, is het onwaarschijnlijk dat het een toestand zal bereiken die het zelf als positief ervaart. Als dit structureel van toepassing is op een bepaalde diersoort, moet er overwogen worden om deze soorten sectorbreed niet meer te houden, tenzij er zwaarwegende redenen zijn om dit wel te doen (nee, tenzij-principe).

*2. De dierentuin heeft aantoonbare **impact** op het behoud van de **biologische diversiteit**.*

De rol van dierentuinen op de biologische diversiteit kan op verscheidene manieren worden ingevuld, waaronder:

- i. fokprogramma's en herintroductie;
- ii. (financiële) ondersteuning in-situ projecten;
- iii. wetenschappelijk onderzoek met translationele waarde voor 'het wild';
- iv. het opvangen van wilde diersoorten.

Dierentuinen hoeven niet in alle facetten van natuur- en soortenbehoud te voorzien. Alle dierentuinen dienen echter wel met het merendeel van hun collectie op minimaal een van deze facetten daadwerkelijke en meetbare impact te hebben op de biodiversiteit, aangezien het bestaansrecht van dierentuinen op deze doelstelling gestoeld is. Dit betekent dat er een focus moet komen op de output van inspanningen in plaats van op de input.

*3. De dierentuin heeft een aantoonbare **educatieve impact** op haar bezoekers.*

Dierentuinen zijn een unieke plek om te kunnen leren over dieren en de natuur en dienen aan deze educatieve mogelijkheid op eigen wijze een effectieve invulling te geven. Hierbij wordt er aandacht gegeven aan kennis over het natuurlijke gedrag van dieren, (de bedreigingen voor) de natuurlijke habitat van dieren en wordt er via educatie gestuurd op bewustwording en gedragsverandering bij de bezoeker. Ook met betrekking tot deze doelstelling moet de focus komen te liggen op output in plaats van input.

*4. De dierentuin maakt **ethische afwegingen** zorgvuldig, transparant en navolgbaar.*

Dierentuinen zijn open over de dilemma's die spelen bij het houden van dierentuindieren en maakt keuzes op integere, zorgvuldige en transparante wijze.

8.3. Wat kan helpen om dierentuinen aan deze randvoorwaarden te laten voldoen?

8.3.1. Opties voor de overheid

De overheid kan op verscheidene manieren bijdragen aan de doorontwikkeling van de dierentuinsector richting dierwaardigheid en toekomstbestendigheid. De RDA draagt een aantal opties aan die de overheid zou kunnen gebruiken om die ontwikkeling te ondersteunen.

De lat voor dierentuinen verhogen door:

- hogere eisen te stellen aan de invulling van het beleidsprotocol, met name het veterinaire protocol;
- onderzoek te doen (in samenwerking met de sector) naar de wenselijkheid en uitvoerbaarheid van het uitfasen van specifieke diersoorten in dierentuinen vanwege hun gedragsbehoeftes of emotionele en cognitieve intelligentie;
 - o in navolging hiervan (i) de dierenwelzijnseisen voor bepaalde soorten aan te scherpen en te handhaven om het houden van bepaalde soorten in de toekomst alleen onder zeer strenge voorwaarden mogelijk te maken, of (ii) een grijze lijst te ontwikkelen betreffende diersoorten die niet gehouden mogen worden in dierentuinen, tenzij er aan expliciet geformuleerde uitzonderingsregels wordt voldaan;
- voorwaarden te stellen aan de output van dierentuinen op hun conservatiedoelstelling en educatiedoelstelling, bijvoorbeeld door een periodieke terugkoppeling verplicht te stellen;
- dierpresentaties zonder educatieve waarde of niet in lijn met de zes principes voor het dierwaardig houden van dieren te verbieden;

- regels te stellen aan het fokken met wilde dieren in dierentuinen, zodat dit in het kader van de in de wet geformuleerde doelen van dierentuinen geschiedt en het ontstaan van boventallige dieren zo veel mogelijk wordt voorkomen;
- dierentuinen bij te sturen met nieuwe wetenschappelijke inzichten door in te zetten op een (of een combinatie) van de volgende opties:
 - o gebruikmaken van de bestaande optie om vergunningvoorschriften onder voorwaarden tussentijds te wijzigen en hiervoor uitvoeringsbeleid te ontwikkelen;
 - o in de regelgeving verankeren dat dierentuinen met de tijd mee moeten gaan (periodieke herbeoordeling met een redelijke termijn) en dat wijziging of intrekking van de vergunning kan volgen wanneer de dierentuin dat niet doet;
 - o toe werken naar een vergunningstelsel waarin slechts vergunningen voor bepaalde tijd worden afgegeven.

Handhaving verbeteren en misstanden tegen te gaan door:

- met betrokkenheid van de sector open normen in te vullen, om het minimum kwaliteitsniveau van dierentuinen te borgen en subjectiviteit bij visitaties en controles te voorkomen.
- vroeg welzijnsproblemen te signaleren door middel van periodieke controles van de NVWA;
- welzijn van dieren achter de schermen beter te kunnen borgen door (i) deze verblijven bij de vergunning te betrekken en/of (ii) het houden van dieren achter de schermen meldingsplichtig te maken bij RVO, waarbij de vergunninghouder de reden hiervoor en beoogde duur van het verblijf van het dier aldaar kenbaar moet maken;
- in een openbaar register (naar voorbeeld van de proefdiersector) het aantal gezonde dieren dat jaarlijks wordt gedood in de Nederlandse dierentuinsector kenbaar te maken;
- partijen/organisaties te visiteren die nu nog geen vergunningstraject doorlopen hebben, maar wel aan de wettelijke definitie van een dierentuin voldoen.

Het goed functioneren van de overheid in relatie tot dierentuinen te borgen door:

- aandacht te behouden voor samenwerking en afstemming tussen verschillende betrokken autoriteiten;
- voldoende expertise binnen te halen bij de betrokken autoriteiten en kennis benutten uit de sector zelf;
- aandacht te hebben voor het minimaliseren van interpersoonlijke verschillen bij controle, handhaving en vergunningverlening ten behoeve van objectieve, navolgbare en consistente beoordelingen;

- bij vergunningverlening de mogelijkheid tot vooroverleg te bieden; nu kan een dierentuin een volledig nieuw verblijf pas achteraf laten toetsen met alle onzekerheden van dien.

Dierentuinen te ondersteunen door:

- te onderzoeken op welke wijze de overheid een rol kan spelen bij het borgen van zorgvuldige en transparante ethische afwegingen in dierentuinen, bijvoorbeeld door in samenwerking met de sector een ethische commissie op te stellen die een adviserende of normerende taak heeft.
- te onderzoeken op welke wijze de overheid de sector kan helpen om het potentieel voor wetenschappelijk onderzoek en kennisdeling te verwezenlijken, bijvoorbeeld door een faciliterende rol te spelen bij het verbinden van de sector aan onderzoeksgroepen van universiteiten of door met de sector een vorm van centrale coördinatie op te zetten.

8.3.2. Opties voor de sector

De sector kan een ontwikkeling in de richting van de randvoorwaarden ondersteunen door (blijvend) in te zetten op:

- het beoordelen van verblijven en activiteiten aan de hand van de principes voor dierwaardige houderij;
- het toepassen van (gestandaardiseerde) interne dierenwelzijnsmonitoring aan de hand van omgevingsgebonden én diergebonden indicatoren;
- de ontwikkeling van output gestuurde programma's ten aanzien van conservatie en educatie;
- het koppelen van de doelen van dierentuinen aan dierenwelzijn door gebruik te maken van de 3V's (vervangen, verminderen, verfijnen) en dit leidend te maken in keuzes rondom de collectie, fokken en het gebruik van dieren ten behoeve van de doelen van dierentuinen;
- het minimaliseren van het doden van gezonde dieren door verantwoord fokbeleid toe te passen om boventallige dieren te voorkomen en dieren - indien mogelijk - elders in goede omstandigheden onder te brengen (nee, tenzij-principe);
- het ontwikkelen van een breedgedragen ethische code voor dierentuinen;
- het pro-actief informeren van het publiek over afwegingen en keuzes binnen dierentuinen;
- verhoogde aandacht voor het welzijn van dieren buiten de openingstijden van dierentuinen om;
- blijvende aandacht voor de genetische gezondheid van populaties;
- het faciliteren van onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek in dierentuinen;
- versterking van de samenwerking en kennisuitwisseling tussen dierentuinen, ook buiten de eigen vereniging;

- het stimuleren van een cultuur waarin kritische en vooruitstrevende geluiden binnen de sector geaccepteerd en gewaardeerd worden;
- betrokkenheid bij relevante beroepsopleidingen opdat er blijvend voldoende kennis en kunde voorhanden is.

Geraadpleegde bronnen

- Ballou, J. D., Lacy, R. C., Traylor-Holzer, K., Bauman, K., Ivy, J. A., & Asa, C. (2023). Strategies for establishing and using genome resource banks to protect genetic diversity in conservation breeding programs. *Zoo Biology*, 42(2), 175-184. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/zoo.21741>
- BBC. (2014). *How many healthy animals do zoos put down?* <https://www.bbc.com/news/magazine-26356099>
- Boakes, E. H., Wang, J., & Amos, W. (2007). An investigation of inbreeding depression and purging in captive pedigreed populations. *Heredity*, 98(3), 172-182. <https://doi.org/10.1038/sj.hdy.6800923>
- Brando, S., & Buchanan-Smith, H. M. (2018). The 24/7 approach to promoting optimal welfare for captive wild animals. *Behav Processes*, 156, 83-95. <https://doi.org/10.1016/j.beproc.2017.09.010>
- Brando, S., & Gjerris, M. (2022). Opportunities and Challenges in Applying the 3Rs to Zoos and Aquariums. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 35(4), 18. <https://doi.org/10.1007/s10806-022-09892-5>
- Chang, Y.-C., Yeh, W.-C., Hsing, Y.-C., & Wang, C.-A. (2019). Refined distributed emotion vector representation for social media sentiment analysis. *PLoS One*, 14(10), e0223317. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0223317>
- Che-Castaldo, J., Gray, S. M., Rodriguez-Clark, K. M., Schad Eebes, K., & Faust, L. J. (2021). Expected demographic and genetic declines not found in most zoo and aquarium populations. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 19(8), 435-442. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/fee.2362>
- Christie, M. R., Marine, M. L., French, R. A., & Blouin, M. S. (2012). Genetic adaptation to captivity can occur in a single generation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(1), 238-242. <https://doi.org/doi:10.1073/pnas.1111073109>
- Conde, D. A., Flesness, N., Colchero, F., Jones, O. R., & Scheuerlein, A. (2011). An Emerging Role of Zoos to Conserve Biodiversity. *Science*, 331(6023), 1390-1391. <https://doi.org/doi:10.1126/science.1200674>
- EAZA. (2022). *EAZA Research Standards*. https://strapi.eaza.net/uploads/2022_04_EAZA_Research_Standards_485c3a124e.pdf
- EAZA. (2023a). *EAZA Conservation Education Standards*. https://strapi.eaza.net/uploads/2023_04_EAZA_Conservation_Education_Standards_dc919a6041.pdf
- EAZA. (2023b). *Position Statement on Management Euthanasia/Culling*. https://strapi.eaza.net/uploads/2023_04_EAZA_Management_Euthanasia_Culling_Statement_4779d7a058.pdf
- EAZA. (2024a). *EAZA Position Statement on the use of cryopreserved materials and biotechnology*. https://strapi.eaza.net/uploads/2024_10_EAZA_PS_on_the_Use_of_Cryopreserved_Materials_and_Biotechnology_ad0bc26ec7.pdf
- EAZA. (2024b). *EAZA Standards for Welfare, Accommodation and Management of Animals in Zoos and Aquariums*. https://strapi.eaza.net/uploads/2024_04_WAM_Standards_Approved_06a0df2fe8.pdf
- EAZA. (2025). *EAZA Population Management Manual: Standards, procedures and guidelines for population management within EAZA*. https://strapi.eaza.net/uploads/EAZA_Population_Management_Manual_V6_2_67db7a6627.pdf
- EAZA. (n.d.-a). *EAZA Biobank*. <https://www.eaza.net/biobank/>
- EAZA. (n.d.-b). *EAZA Contributions to conservation*. <https://www.eaza.net/impact-in-the-field/>
- Fredrickson, B., & Losada, M. (2005). The Positive Affect and the Complex Dynamics of Human Flourishing. *The American psychologist*, 60, 678-686. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.7.678>

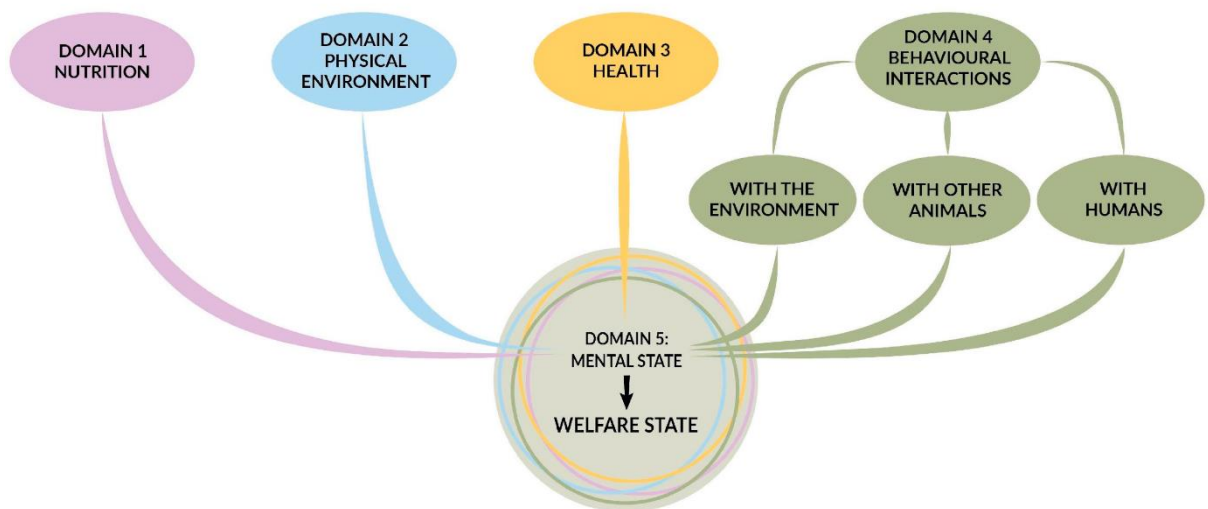
- Gilbert, T., Gardner, R., Kraaijeveld, A. R., & Riordan, P. (2017). Contributions of zoos and aquariums to reintroductions: historical reintroduction efforts in the context of changing conservation perspectives. *International Zoo Yearbook*, 51(1), 15-31. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/izy.12159>
- Greenwell, P. J., Riley, L. M., Lemos de Figueiredo, R., Brereton, J. E., Mooney, A., & Rose, P. E. (2023). The Societal Value of the Modern Zoo: A Commentary on How Zoos Can Positively Impact on Human Populations Locally and Globally. *Journal of Zoological and Botanical Gardens*, 4(1), 53-69. <https://www.mdpi.com/2673-5636/4/1/6>
- Guardian, T. (2007). Four hurt as gorilla escapes at Dutch zoo. <https://www.theguardian.com/world/2007/may/18/peterwalker>
- Irvine, L. (2004). A Model of Animal Selfhood: Expanding Interactionist Possibilities. *Symbolic Interaction*, 27(1), 3-21. <https://doi.org/10.1525/si.2004.27.1.3>
- IUCN-SSC. (2023). *Position Statement on the role of botanic gardens, aquariums, and zoos in species conservation*. <https://iucn.org/sites/default/files/2023-10/2023-position-statement-on-the-role-of-botanic-gardens-aquariums-and-zoos-in-species-conservation.pdf>
- Jule, K., Leaver, L., & Lea, S. (2008). The effects of captive experience on reintroduction survival in carnivores: A review and analysis. *Biological Conservation*, 141, 355-363. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2007.11.007>
- Kamerstuk. (2024). Nr. 2110. Antwoord op vragen van het lid Kostic over het onderzoek naar de naleving van de gemaakte verbeterafspraken door het Dolfinarium. <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2024Z07968&did=2024D27685>
- Kamerstuk. (2025). 36 410 XIV nr. 69. Motie van het Lid Kostic' c.s. over een plan van aanpak voor een einde aan het doden van gezonde dieren in dierentuinen. https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2025Z00461&did=2025D01181
- Kantar. (2023). *Dierentuin van de toekomst. Wat vindt het Nederlandse publiek van de dierentuin?* <https://www.rda.nl/publicaties/publicaties/2023/12/13/kantar-publieksenquete-dierentuin-van-de-toekomst>
- Keulartz, J. (2023). Towards a Futureproof Zoo. *Animals*, 13(6), 998. <https://www.mdpi.com/2076-2615/13/6/998>
- Kleespies, M. W., Feucht, V., Becker, M., & Dierkes, P. W. (2022). Environmental Education in Zoos—Exploring the Impact of Guided Zoo Tours on Connection to Nature and Attitudes towards Species Conservation. *Journal of Zoological and Botanical Gardens*, 3(1), 56-68. <https://www.mdpi.com/2673-5636/3/1/5>
- Meijer, E., & Bovenkerk, B. (2021). Taking Animal Perspectives into Account in Animal Ethics. In B. Bovenkerk & J. Keulartz (Eds.), *Animals in Our Midst: The Challenges of Co-existing with Animals in the Anthropocene* (pp. 49-64). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63523-7_3
- Mellor, D. J. (2016). Updating Animal Welfare Thinking: Moving beyond the "Five Freedoms" towards "A Life Worth Living". *Animals*, 6(3), 21. <https://www.mdpi.com/2076-2615/6/3/21>
- Mellor, D. J., & Beausoleil, N. (2015). Extending the 'Five Domains' model for animal welfare assessment to incorporate positive welfare states. *Animal Welfare*, 24. <https://doi.org/10.7120/09627286.24.3.241>
- Mellor, D. J., Beausoleil, N. J., Littlewood, K. E., McLean, A. N., McGreevy, P. D., Jones, B., & Wilkins, C. (2020). The 2020 Five Domains Model: Including Human–Animal Interactions in Assessments of Animal Welfare. *Animals*, 10(10), 1870. <https://www.mdpi.com/2076-2615/10/10/1870>
- Miranda, R., Escribano, N., Casas, M., Pino-del-Carpio, A., & Villarroja, A. (2023). The Role of Zoos and Aquariums in a Changing World. *Annual Review of Animal Biosciences*, 11(Volume 11, 2023), 287-306. <https://doi.org/https://doi.org/10.1146/annurev-animal-050622-104306>
- NOS. (2014). *Dierentuin doodt gezonde giraffe*. <https://nos.nl/artikel/608243-dierentuin-doodt-gezonde-giraf>
- NOS. (2020). *Ontsnapte chimpansees doodgeschoten in dierentuin Amersfoort*. <https://nos.nl/artikel/2355048-ontsnapte-chimpansees-doodgeschoten-in-dierentuin-amersfoort>

- NOS. (2023). *Dierentuinen veranderen: 'Ze moeten met de tijd mee en dat beseffen ze goed'*. <https://nos.nl/artikel/2496261-dierentuinen-veranderen-ze-moeten-met-de-tijd-mee-en-dat-beseffen-ze-goed>
- NOS. (2024a). *Ontsnapte bonobo uit Ouwehands Dierenpark verdoofd en terug in verblijf*. <https://nos.nl/artikel/2522752-ontsnapte-bonobo-uit-ouwehands-dierenpark-verdoofd-en-terug-in-verblijf>
- NOS. (2024b). *Wasberen ontsnapt uit dierentuin AquaZoo*. <https://nos.nl/video/2514275-wasberen-ontsnapt-uit-dierentuin-aquazoo>
- Ohl, F., & van der Staay, F. J. (2012). Animal welfare: At the interface between science and society. *The Veterinary Journal*, 192(1), 13-19. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.tvjl.2011.05.019>
- Palmer, C. (2016). Saving Species but Losing Wildness: Should We Genetically Adapt Wild Animal Species to Help Them Respond to Climate Change? *Midwest Studies In Philosophy*, 40(1), 234-251. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/misp.12058>
- RDA. (2018). *Denkkader*. <https://www.rda.nl/publicaties/publicaties/2018/12/21-rda-denkkader/denkkader>
- RDA. (2019). *Staat van het Dier. Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland*. <https://www.rda.nl/publicaties/publicaties/2019/10/04/de-staat-van-het-dier>
- RDA. (2021). *Dierwaardige Veehouderij*. <https://www.rda.nl/publicaties/zienswijzen/2021/11/18/zienswijze-dierwaardige-veehouderij>
- RDA. (2023). *Dierentuinen door de ogen van de maatschappij*. <https://www.rda.nl/publicaties/publicaties/2023/12/13/verslag-sectorbijeekomst-dierentuinen-door-de-ogen-van-maatschappij>
- RDA. (2024). *Staat van het Dier 2024: Beschouwingen en opinies over de verschuivende relatie tussen mens en dier in Nederland*. <https://www.rda.nl/publicaties/publicaties/2024/06/21/staat-van-het-dier-2024>
- Reading, R. P., Miller, B., & Shepherdson, D. (2013). The value of enrichment to reintroduction success. *Zoo Biol*, 32(3), 332-341. <https://doi.org/10.1002/zoo.21054>
- Rose, P. E., Brereton, J. E., Rowden, L. J., de Figueiredo, R. L., & Riley, L. M. (2019). What's new from the zoo? An analysis of ten years of zoo-themed research output. *Palgrave Communications*, 5(1), 128. <https://doi.org/10.1057/s41599-019-0345-3>
- Sampaio, M., Schiel, N., & Souto, A. (2020). From exploitation to conservation: a historical analysis of zoos and their functions in human societies. *Ethnobiology and Conservation*, 9. <https://doi.org/10.15451/ec2020-01-9.02-1-32>
- Schilbert, J., & Scheersoi, A. (2023). Learning outcomes measured in zoo and aquarium conservation education. *Conservation Biology*, 37(1), e13891. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/cobi.13891>
- Sherwen, S., Hemsworth, L., Beausoleil, N., Embury, A., & Mellor, D. (2018). An Animal Welfare Risk Assessment Process for Zoos. *Animals*, 8, 130. <https://doi.org/10.3390/ani8080130>
- Staerk, J., Colchero, F., Kenney, M. A., Wilson, K. A., Foden, W. B., Carr, J. A., Pereboom, Z., Bland, L., Flesness, N., Martin, T., Maiorano, L., Fa, J. E., Possingham, H. P., & Conde, D. A. (2024). A decision framework to integrate in-situ and ex-situ management for species in the European Union [Original Research]. *Frontiers in Conservation Science*, 4. <https://doi.org/10.3389/fcsc.2023.1298850>
- van de Bunte, W., Weerman, J., & Hof, A. R. (2021). Potential effects of GPS collars on the behaviour of two red pandas (*Ailurus fulgens*) in Rotterdam Zoo. *PLoS One*, 16(6), e0252456. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0252456>
- Volkskrant, D. (2024). *De soort die hier echt uitsterft, is natuurlijk de dierentuin zelf*. <https://www.volkskrant.nl/columns-van-de-dag/de-soort-die-hier-echt-uitsterft-is-natuurlijk-de-dierentuin-zelf~b005ac3a/>
- Vreeken, M., Quirico, A., van der Wielen, P., van Bolhuis, H., & Gastelaars, H. (2021). *INFECTED & UNDETECTED Zoonoses and Exotic Pets in the EU*.

Bijlage 1. Positief welzijn aan de hand van het 5 domeinen model

In het verleden waren welzijnsdefinities vooral gericht op het ontbreken van lijden. Sindsdien is het denken over dierenwelzijn voortgezet en is er meer aandacht gekomen voor de gedragsbehoeftes van dieren en voor de perceptie van de omgeving door de dieren zelf. Hiermee wordt rekening gehouden met de wetenschappelijke – en ook maatschappelijke – inzichten over het bewustzijn van dieren die er heden ten dage van uitgaan dat (gewervelde, maar deels ook ongewervelde) dieren emoties niet alleen acuut beleven maar ook aan contexten en ervaringen relateren en, afhankelijk daarvan, een bepaald emotioneel aanpassingsvermogen bezitten. Ohl en Van der Staaij stellen dat een dier goed welzijn heeft als het zich kan aanpassen aan zijn omgeving om een toestand te bereiken die het dier zelf als positief ervaart (Ohl & van der Staay, 2012).

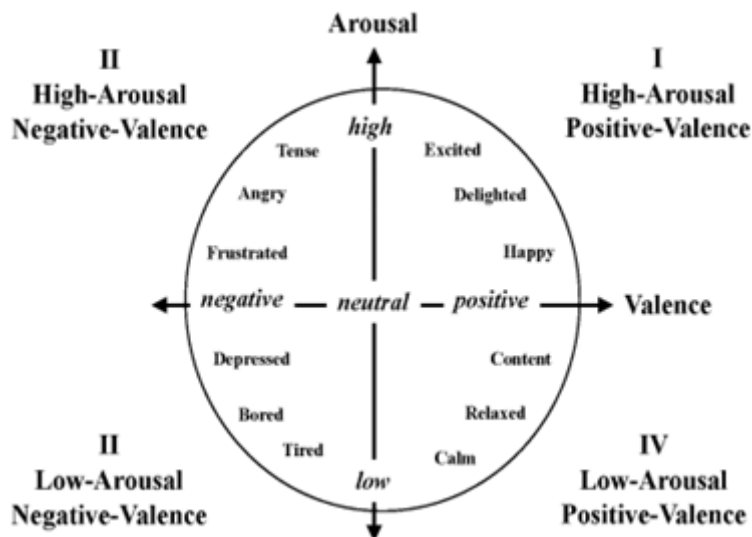
Een belangrijk model dat de relatie beschrijft tussen een dier en zijn omgeving is het Five Domains model van David Mellor.

Figuur 13. Gebaseerd op (Mellor et al., 2020).

In dit model voor dierenwelzijn maakt Mellor onderscheid tussen verschillende domeinen; drie die direct samenhangen met overleving (voeding, fysieke omgeving en gezondheid) en het domein van gedrag (sinds update in 2020 'gedragsinteracties'). Factoren in die domeinen kunnen leiden tot zowel negatieve als positieve 'affecten' in het mentale domein.

'Affecten' zijn een verzamelnaam voor alle emoties, stemmingen, houdingen en sentimenten (Fredrickson & Losada, 2005). Affecten kunnen zowel positief als negatief zijn. Of een affect positief of negatief is, wordt bepaald door de valentie (zie figuur 14). Positieve affecten zijn dus, onder andere, 'excited', 'happy', 'content' en 'calm'. De 'arousal' van de verschillende affecten zegt iets over de mate van opwindings die gepaard gaat met een affect. Dit zegt dus niet iets over of een affect als positief of negatief wordt ervaren.

Figuur 14. Emoties in de valence-arousal dimensies (Chang et al., 2019).

Mellor (2015) erkent twee soorten affecten: omgevingsgerelateerde affecten (domein voeding, gezondheid, omgeving) en situatiegerelateerde affecten (domein gedrag). Tussen beide groepen zijn een aantal essentiële verschillen. De omgevingsgerelateerde affecten zijn affecten die een dier motiveren om gedragingen te vertonen die van belang zijn voor zijn of haar overleving. Voorbeelden van deze affecten zijn honger, dorst, vermoeidheid en pijn. Als we kijken naar honger, dat wordt gezien als een negatief affect, heeft het als doel dat een dier op zoek gaat naar voedsel om te consumeren. Het binnenkrijgen van nutriënten is noodzakelijk om te overleven. Deze affecten kunnen niet voorkomen worden, aangezien een dier zonder deze affecten niet wordt gemotiveerd om overlevings-gerelateerde gedragingen te vertonen; als een dier geen honger heeft, zal het ook niet gemotiveerd zijn om op zoek te gaan naar voedsel. Hoewel het voorkomen van deze affecten niet mogelijk is, betekent dit ook niet dat deze affecten niet geminimaliseerd kunnen worden. Hierbij gaat het om het minimaliseren van de frequentie van voorkomen, de duur en de intensiteit van het affect. Wanneer een negatief affect is beëindigd, kan daarbij ook een kortdurend positief affect optreden als een gevoel van opluchting. Dus ondanks de functie die honger heeft, moet de honger beperkt voorkomen, van korte duur zijn en de intensiteit zo laag mogelijk zijn om geen negatief welzijn te hebben.

De situatiegerelateerde affecten (domein gedrag) komen voort uit de omgeving en situatie waar het dier zich in bevindt. Voorbeelden van negatieve affecten zijn verveling, eenzaamheid, hulpeloosheid en frustratie. Positieve affecten worden ervaren wanneer de omgeving van het dier op een adequate wijze is aangepast aan diens wensen en behoefte, waardoor het de mogelijkheid heeft om zich bezig te houden met gedragingen die het dier ervaart als positief en belonend. Voorbeelden van dit soort gedragingen zijn exploratie, hechting of het bevestigen van een band en speelgedrag.

Fysieke/functionele domeinen							
Overlevingsgerelateerde factoren				Situatiegerelateerde factoren			
1. Voeding		2. Omgeving		3. Gezondheid		4. Gedrag	
Negatief	Positief	Negatief	Positief	Negatief	Positief	Negatief	Positief
Beperkt water & voedsel; slechte voedselkwaliteit	Genoeg water & voedsel; gebalanceerd en gevarieerd dieet	Oncomfortabele of onplezierige fysieke omgevingskenmerken	Comfortabele en plezierige fysieke omgeving	Ziekte, verwondingen en/of functionele beperkingen	Gezond, fit en/of zonder verwondingen	Gedragsexpressie beperkt	Mogelijkheden om belonend gedrag te uiten
Affectieve ervaringsdomeinen							
5. Mentale staat							
Negatieve ervaringen				Positieve ervaringen			
Dorst	Ademnood	Woede, frustratie		Genoegens drinken		Kracht van een goede gezondheid en fitheid	Kalmte, controle
Honger	Pijn	Verveling, hulpeloosheid		Genoegens proeven			Aanhankelijkheid
Malaise van ondervoeding	Zwakte	Eenzaamheid, depressie		Genoegens kauwen		Beloning	Moederlijke beloning
Afkoeling/oververhitting	Misselijkheid, ziekte	Ongerustheid, angst		Verzadiging		Doelgericht	Opgewonden speelsheid
Gehoorongemak	Duizeligheid	Paniek, uitputting		Fysieke comfort		Betrokkenheid	Seksueel bevredigd
Welzijnsstatus							

Tabel 2. Positieve en negatieve affecten in de verschillende domeinen (RDA, 2021).

Een belangrijk concept binnen het gedragsdomein is 'agency', of in het Nederlands 'actorschap' (Mellor, *et al.*, 2020). Mellor stelt dat hier gaat om het vermogen van dieren om bewust deel te nemen aan doelgerichte gedragingen. De uitoefening van actorschap wordt volgens hem dan ook zichtbaar wanneer dieren vrijwillig, doelgericht en zelf-gegenereerd gedrag vertonen (Mellor *et al.*, 2020). De primaire focus van het gedragsdomein is het identificeren van gedraging die wijzen op beperkingen in of stimulatie van het actorschap van dieren wanneer ze interacteren met (1) hun omgeving, (2) andere dieren en (3) mensen (zie figuur 15).

Behavioural Interactions and their Associated Affects

INTERACTIONS WITH THE ENVIRONMENT			
Exercise of 'agency' is impeded:	Negative affects:	Exercise of 'agency' is promoted	Positive affects:
Invariant, barren, confined environment (ambient, physical, biotic)	➔ Boredom, helplessness Depression, withdrawal	Varied, novel environment	➔ Interested, pleasantly occupied
Inescapable sensory impositions	➔ Various combinations: startled by unexpected events, neophobia, hypervigilance, anger, frustration, negative cognitive bias	Congenial sensory inputs	➔ Likes novelty, post-inhibitory rebound
Choices markedly restricted		Available engaging choices	➔ Calm, in control
Environment-focussed activity constrained		Free movement	➔ Engaged by activity
Foraging drive impeded		Exploration, foraging	➔ Energised, focussed
INTERACTIONS WITH OTHER ANIMALS			
Animal-to-animal interactive activity constrained	➔ Loneliness, depression Yearning for company	Bonding/reaffirming bonds	➔ Affectionate sociability
	➔ Thwarted desire to play	Rearing young	➔ Maternal, paternal or group rewards
	➔ Sexual frustration	Playing	➔ Excitation/playfulness
	➔ Thwarted hunting drive	Sexual activity	➔ Sexually gratified
		Hunting	➔ Alert engagement, highly stimulated
Significant threats	➔ Anger, anxiety, fear, panic, insecurity, neophobia	Absence of threats	➔ Secure, protected, confident
Limits on threat avoidance, escape or defensive activity		Using refuges, retreat or defensive attack	
Limitations on sleep/rest	➔ Exhaustion	Sleep/rest sufficient	➔ Energised, refreshed; post-inhibitory rebound
INTERACTIONS WITH HUMANS			
Negative human attributes and behaviour:	Animal behaviours and negative affects:	Positive human attributes and behaviour:	Animal behaviours and positive affects:
Attitude: uncertain, fearful, indifferent, insensitive, impatient, oppressive, belligerent, domineering, callous, cruel, vindictive	➔ Behaviours (e.g.): long flight distance, hypervigilant, attack/fight, hyper-reactive, escape avoidance, freezing, cowering, appeasing, withdrawn, non-compliant	Attitude: confident, caring, sensitive, patient, kind, empathetic	➔ Behaviours: short flight distance, calm alertness, at ease with imposed hands-off or hands-on contact, compliantly responsive, explores novel events, seeks contact, variably bonded with humans
Voice: hesitant, angry, loud, shouting		Voice: confident, calm, clear, encouraging, pleasantly rhythmic	
Aptitude: inexperienced, unskilled, untrained, unqualified		Aptitude: experienced, skilled, trained, qualified	
Handling/controlling: erratic, rough (slap, hit, kick, grab, poke, beat, whip); excessively forceful, violent; punishment-focussed; more negative pressure than is needed for training objective	➔ Affects: anxiety, fear, panic, terror, neophobia; insecurity, confusion, uncertainty, persistent unease; helplessness; pain from injuries; negative cognitive bias	Handling/controlling: skillful, gentle (stroke, touch, push, guide); firm, temperate, restrained; reward-focussed; mimics allo-grooming by conspecifics; using subtle pressure cues, secondary reinforcers and timely release of aversive stimuli	➔ Affects: calm, confident, at ease, feels in control; enjoys variety; finds being bonded with humans rewarding

Figuur 15. Gedragsinteracties en hun geassocieerde affecten (Mellor et al., 2020).

In het mentale domein, domein 5, komen de verschillende affecten samen. Als de affecten overwegend positief zijn zal het dier zijn situatie als positief ervaren. Over de lange termijn kan er ook iets gezegd worden over de kwaliteit van leven van een dier (kader 15).

A good life?

Mellor gebruikt de Quality-of-Life-scale ter evaluatie van dierenwelzijn (Mellor, 2016). Voor het evalueren van het welzijn van een dier is het belangrijk om te kijken naar het hele leven van dat dier. Dieren hebben namelijk door hun hele leven heen zowel positieve als negatieve ervaringen. Eén positieve ervaring zorgt niet meteen voor een goed leven. Het tegenovergestelde is ook waar; één negatieve ervaring leidt niet meteen tot een slecht leven. Het gaat om de balans tussen beide ervaringen die maakt of het dier welzijn heeft (gehad).

Om het dierenwelzijn door een heel leven te kunnen bepalen, is 'Kwaliteit van Leven schaal' opgesteld. Deze schaal bestaat uit vijf verschillende niveaus, waarbij de balans tussen de negatieve en positieve ervaringen het kwaliteitsniveau bepaalt. Deze vijf niveaus zijn:

++	a good life
+	a life worth living
0	point of balance
-	a life worth avoiding
--	a life not worth living

Kader 15. Quality of life scale van David Mellor (Mellor, 2016).

Bijlage 2. Gesprekken externen

Ten behoeve van de zienswijze is er met een aantal externe personen en organisaties gesproken. Opgehaalde informatie en ideeën zijn meegenomen in het gedachtenproces van het forum en de uiteindelijke totstandkoming van de zienswijze.

NVD	Wineke Schoo
Dier en Park	Jeroen Antes Janke Faber Maarten Reimes Fred Nijveld
EAZA	Danny de Man
Artis	Tjerk ter Meulen
Burgers' Zoo	Constanze Mager
Centre for Research and Conservation (CRC) / KMDA	Zjef Pereboom
Animal Concepts	Sabrina Brando
Wildlife's Welfare Consultancy	Willeke Huizinga
LVVN (DAD)	Yvonne Kleintjes Judith Veldhuizen Mathijs Timmermans Astrid Rox Jeffrey Kuijs
RVO / Visitatiecommissie Dierentuinen	Nienke Everts Jorden Jansen
NVWA	Jan de Haan Meriam Wortel
Vlaamse dierentuinencommissie	Hilde Vervaecke

Samenstelling van de Raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur gevraagd en ongevraagd adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting hebben in de Raad. De conceptzienswijze is ter beoordeling voorgelegd aan de gehele Raad. Deze zienswijze is daarmee een product van de hele Raad.

Suggestie voor referentie: RDA, Raad voor Dierenaangelegenheden (2025). De toekomst is er zoo. Randvoorwaarden voor een toekomstbestendige en dierwaardige diertuin. Den Haag, Nederland. 86 pp.

De RDA bestond op 1 oktober 2024 uit de volgende leden:

Dr. ir. H.H. Bartelink	Prof. dr. ir. B. Kemp
G.P. van den Berg	Prof. dr. F.M. Langelaar
W.T.A.A.G.M. van den Bergh	Dr. L.J.A. Lipman
Dr. B. Bovenkerk	Dr. ir. B.G. Meerburg
Dr. J.J.L. Candel MA	Drs. F.E. Rietkerk
Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van Papendrecht	Mr. C.W. Ripmeester
Prof. dr. ir. G.M. van Dijk	Prof. dr. ir. T.B. Rodenburg
Dr. N. Endenburg	Dr. M.C.Th. Scholten
Dr. H. Fieten	Ir. G.C. Six
Prof. dr. R. Gehring	Drs. M. Slob
Drs. D. van Gennep	Prof. dr. G.R. de Snoo
Dr. ir. K.H. de Greef	Mr. drs. J. Staman, voorzitter
Prof. dr. M.A.M. Groenen	Drs. R.A. Tombrock
Prof. dr. ir. L.A. den Hartog	Dr. H.A.P. Urlings
A.L. ten Have-Mellema	Dr. J.B.F. van der Valk
Prof. dr. ir. J.A.P. Heesterbeek	J. van de Ven
Drs. G. Hofstra	L. Verriet
J.A.M. Huijbers	Drs. F.A.L.M. Verstappen
Prof. dr. ir. A. van Huis	Mr. dr. J. Vink
	Dr. ir. K. Visser

Secretaris-directeur van de Raad is ir. M.H.W. Schakenraad.

Den Haag, maart 2025.

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.rda.nl Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte adviezen downloaden.